

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ
ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

Διπλωματική Εργασία

**Η ανθρωπολογική και κοινωνική θεωρία του ιστορικού Yuval
Noah Harari υπό το πρίσμα της Ορθόδοξης Θεολογίας**

Όνομα Φοιτητή:

Ιωάννης Φραντζεσκάκης

A.M. 112031

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:
Θανάσης Παπαθανασίου

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Ελένη Μπολιάκη

Πάτρα, Μάιος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Στην κόρη μου Αρτέμιδα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο Γιουβάλ Νόα Χαράρι αναπτύσσει τη θεωρία του για τον καθοριστικό ρόλο των μεγάλων Βάσεων Δεδομένων στο σύγχρονο κόσμο, που σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των βιοεπιστημών, μέλλει να επιδράσει ριζικά στις κοινωνικές δομές, αλλά και στον ίδιο τον άνθρωπο πιθανώς σε εξελικτικό επίπεδο. Επισημαίνει τους κινδύνους που ελλοχεύουν, προτείνοντας την αυτογνωσία και την επαγρύπνηση των πολιτών απέναντι στις αναδυόμενες νέες μεθόδους χειραγώγησης των ανθρώπων. Η αξιολογητική προσφορά του Χαράρι στη σύγχρονη αυτοσυνειδησία, αναδεικνύει την ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου για επαναπροσανατολισμό. Αυτό αποτελεί και πρόκληση για μια θεολογία επίκαιρη ως γνήσια έκφραση μιας Εκκλησίας που καλείται να προσφέρει Διακονία σε ένα μετασχηματιζόμενο κόσμο. Η θεωρία του Χαράρι ψηλαφεί τα όρια του κτιστού ανθρώπου. Η Ορθόδοξη Θεολογία δεν έχει κανένα λόγο να διστάζει να συμπεριλάβει τις σύγχρονες έννοιες και τα δεδομένα για να εκφράσει αλήθειες οντολογικές, οι οποίες βασίζονται στην ετερότητα με τον άκτιστο Θεό και έρχονται αποκαλυπτικά ως φωτεινοί σηματοδότες σωτηρίας του ανθρώπου ως αυθεντικού Προσώπου.

Λέξεις κλειδιά:

Χαράρι, ορθόδοξη θεολογία, Homo Deus

ABSTRACT

Yuval Noah Harari develops his theory on the decisive role of large Databases in the modern world, which, combined with the development of the life sciences, is going to have a radical effect on social structures, but also on man himself probably on an evolutionary level. It points out the dangers lurking, suggesting self-awareness and vigilance of citizens against the emerging new methods of manipulating people. Harari's remarkable intellectual contribution to modern self-awareness highlights the modern man's need for reorientation. This is also a challenge for a theology that is current as a genuine expression of a Church that is called to offer Ministry in a transforming world. Harari's theory gropes the limits of the built man. Orthodox Theology has no reason to hesitate to include modern concepts and data to express ontological truths, which are based on the otherness with the uncreated God and come revealingly as beacons of salvation of man as an authentic Person.

Keywords:

Harari, orthodox theology, Homo Deus

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	3
ABSTRACT	4
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
1. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟ	11
1.1 Ο ρόλος του Φαντασιακού	11
1.2 Το Φαντασιακό στο ιστορικό γίνεσθαι	14
1.3 Κριτική θεώρηση	17
2. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ	22
2.1 Η έννοια της «θρησκείας» στο Χαράρι	22
2.1.1 Η έννοια «θρησκεία» σε αντιδιαστολή με την επιστήμη	22
2.1.2 Το μεταφυσικό στη θρησκεία	23
2.2 Οι νέες Τεχνοθρησκείες	27
2.2.1 Οι νέες «θρησκείες» ως αίτημα του σύγχρονου κόσμου	27
2.2.2 Η μυθολογική διάσταση των νέων «θρησκειών»	29
2.2.3 Ο ανθρωπολογικός αντίκτυπος	31
2.2.4 Κριτική θεώρηση	35
3. ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΑΛΓΟΡΙΘΜΟΣ	40
3.1 Αλγόριθμοι και Τεχνητή Νοημοσύνη	40
3.1.1 Ελεύθερη βούληση και Αλγόριθμοι	40

3.1.2 Συνείδηση και Τεχνητή Νοημοσύνη	42
3.1.3 Κριτική θεώρηση	45
3.2 Θεολογική κριτική της Ανθρωπολογίας του Χαράρι	47
3.2.1 Η ελευθερία ἐν Χριστῷ	47
3.2.2 Ο άνθρωπος ως «πρόσωπο»	49
3.2.3 Προϋποθέσεις επικαιροποίησης της ορθόδοξης ανθρωπολογίας	52
3.2.4 Ανθρωπινότητα και το αίτημα του Νοήματος	55
4. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ	58
4.1. Η νέα Τάξη των «άχρηστων»	58
4.1.1 Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας	58
4.1.2 Τεχνητή Νοημοσύνη και αγορά εργασίας	60
4.2 Η Μαζική Επιτήρηση	62
4.2.1 Μηχανισμοί Εξουσίας και Μαζική Επιτήρηση	62
4.2.2 Πανδημία Covid και μαζική επιτήρηση	64
4.2.3 Τεχνητή Νοημοσύνη και μαζική επιτήρηση	66
4.2.4 Κριτική θεώρηση	69
4.2.5 Η εκκλησιαστική κοινότητα	72
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	76

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν ολοκλήρωσα τις σπουδές μου στη Θεολογική Σχολή Αθηνών το 2001, ο κόσμος ήταν αρκετά διαφορετικός σε σχέση με σήμερα. Η Τεχνολογία από τότε μέχρι σήμερα διείσδυσε στην καθημερινότητα και τις διαπροσωπικές μας σχέσεις και αποτελεί σε ένα βαθμό στοιχείο που προσδιορίζει την ταυτότητα του σύγχρονου ανθρώπου. Και φυσικά δεν ερωτηθήκαμε ποτέ γι' αυτό! Αργά, αλλά σταθερά δημιουργήθηκαν νέες καταναλωτικές και επικοινωνιακές ανάγκες, τις οποίες υιοθετήσαμε στη ζωή μας, η οποία τελικά άλλαξε σημαντικά. Μάλιστα δεν υπάρχει τίποτα που να προμηνύει ότι αυτή η τάση των ταχύτατων τεχνολογικών εξελίξεων και της εντονότατης επίδρασης τους στη ζωή μας πρόκειται να ανακοπεί. Τουναντίον οι εξελίξεις μάλλον διαφαίνονται ραγδαίες και οι επιπτώσεις τους σε κοινωνικό επίπεδο βαθύτερες σε σχέση με τους ίδιους τους κοινωνικούς θεσμούς.

Στο σημείο αυτό έντονος πάντα ήταν ο προβληματισμός μου σχετικά με τα αντανακλαστικά τόσο της ακαδημαϊκής θεολογίας, όσο και της θεσμικής Εκκλησίας και ειδικά στον ορθόδοξο κόσμο. Η ορθοδοξία διαφυλάσσει το λυτρωτικό μήνυμα του Ιησού Χριστού στην αυθεντικότητα του, αλλά αυτό αποτελεί ευθύνη απέναντι στο σύγχρονο κόσμο και δεν προορίζεται για να προσφέρει μονάχα μια αίσθηση πνευματικής αυτάρκειας σε όσους το φέρουν. Η επικαιροποίηση της ορθόδοξης μαρτυρίας και η ποιμαντική επαγρύπνηση είναι θεμελιώδεις σε μια ζώσα Εκκλησία. Ο δημόσιος διάλογος σε παγκόσμιο επίπεδο έχει πλέον διευρυμένη ατζέντα και καλούμαστε όλοι να συμμετάσχουμε εποικοδομητικά σε αυτόν.

Ως σπουδαστής του ΕΑΠ, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου στο ΜΠΣ «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία» και ιδιαίτερα τον Θανάση Παπαθανασίου, ο οποίος με ενθάρρυνε στο να μη διστάσω να καταπαιστώ με ένα σύγχρονο φλέγον θεολογικό ζήτημα, όπως αυτό της παρούσης εργασίας, και με στήριξε στην πνευματική αυτή πορεία ως επιβλέπων καθηγητής, καθώς και την επιβλέπουσα καθηγήτρια Ελένη Μπολιάκη. Ως εκπαιδευτικός, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τους μαθητές μου στο 1^ο Ημερήσιο ΕΠΑ.Λ. Μεγάρων, γιατί μου έθεταν πάντα την πρόκληση να φέρω το θεολογικό στοχασμό σε συνάντηση με τις πραγματικές ανάγκες του σημερινού κόσμου. Ως πατέρας, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τη σύζυγό μου Ελευθερία και ιδιαίτερα την κορούλα μου Αρτέμιδα για τη στήριξή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Μια Φλόγα είναι η ψυχή του ανθρώπου· ένα πύρινο πουλί,
πηδάει από κλαρί σε κλαρί, από κεφάλι σε κεφάλι, και φωνάζει:
“Δεν μπορώ να σταθώ, δεν μπορώ να καώ,
κανένας δεν μπορεί να με σβήσει!”»¹

Το 2008 ο Yuval Noah Harari, Εβραίος ιστορικός γεννημένος στο Ισραήλ το 1976, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ, ξεκίνησε να γράφει ένα βιβλίο για τους προπτυχιακούς φοιτητές του στο μάθημα της Παγκόσμιας Ιστορίας. Το βιβλίο εκδόθηκε το 2011 στα εβραϊκά και το 2014 στα αγγλικά ως *Sapiens: Μια σύντομη ιστορία του ανθρώπου* και ακολούθησε το *Homo Deus: Μια σύντομη ιστορία του μέλλοντος* (2016). Γνώρισαν και τα δύο τεράστια διεθνή εκδοτική επιτυχία και μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες. Το 2018 το πιο πρόσφατο βιβλίο του έχει τον τίτλο *21 Lessons for the 21st Century* (21 μαθήματα για τον 21ο αιώνα). Έκτοτε αρθρογραφεί στον διεθνή τύπο, δίνει διαλέξεις σε διάφορες χώρες και με το λόγο του παίρνει θέση σχετικά με τις σύγχρονες πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις, όπως για παράδειγμα η οικολογική κρίση, η πανδημία του Covid, οι πόλεμοι στην Ουκρανία και την Παλαιστίνη κ.ά. Έγγαμος ο ίδιος από το 2002, με σύζυγό του τον Ιτζίκ Γιαχάβ (Itzik Yahav), ο οποίος και εκτελεί χρέη ατζέντη του, προασπίζεται στα κείμενα του τα δικαιώματα της LGBTQ κοινότητας, όπως και τα ανθρώπινα δικαιώματα εν γένει και τονίζει την ανάγκη στη σύγχρονη εποχή να βρισκόμαστε όλοι μας σε επαγρύπνηση ως ενεργοί πολίτες απέναντι στις συνταρακτικές προκλήσεις του μέλλοντος².

Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε την ιστορική οπτική του Χαράρι στον τίτλο: «Η άνοδος και η πτώση του Homo Sapiens». Αναμετριέται με τη μακρά ιστορία του Homo Sapiens, θέτοντας εντός κάδρου τις υπαρξιακές αναζητήσεις του ανθρώπου. Κέρδισε

¹ Νίκος Καζαντζάκης, *Ασκητική*, Ε΄ Έκδοση (Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1971), σελ. 91.

² Ian Parker, *Yuval Noah Harari's History of Everyone, Ever*, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.newyorker.com/magazine/2020/02/17/yuval-noah-harari-gives-the-really-big-picture>

(ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024), ακόμη Tim Adams, *Yuval Noah Harari: 'We are quickly acquiring powers that were always thought to be divine'*, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2016/aug/27/yuval-noah-harari-we-are-quickly-acquiring-powers-that-were-always-thought-to-be-divine> (ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024) και επίσης

βιογραφικά στοιχεία στον επίσημο ιστότοπο του Noah Yuval Harari: <https://www.ynharari.com/about/> (ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024).

θα λέγαμε τον τίτλο του φιλοσόφου, καθώς συνέδεσε ιστορία και φιλοσοφία. Όπως ο ίδιος ο Χαράρι αναφέρει όταν ήταν στην Οξφόρδη, τα χρόνια της διδακτορικής του διατριβής, διάβασε το βιβλίο του Τζάρεντ Ντάιαμοντ «Όπλα, μικρόβια και ατσάλι»³, το οποίο τον εντυπωσίασε και επηρέασε την ιστορική του γραφή⁴. Ο Τζάρεντ Ντάιαμοντ, καθηγητής Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, συνθέτει φυσικές και κοινωνικές επιστήμες υφαίνοντας με τα βιβλία του συναρπαστικές ιστορικές και πολιτισμικές αφηγήσεις, ενώ επικεντρώνεται σε παγκόσμια προβλήματα, όπως η κλιματική αλλαγή⁵. Η επίδραση που άσκησε στο Χαράρι φαίνεται να ήταν καθοριστική. Το έργο του Χαράρι χαρακτηρίζεται από αμεσότητα στη γραφή και καταπιάνεται με ευρύ θεματολόγιο, το οποίο προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε κριτικά.

Στην παρούσα εργασία αρχικά διαπραγματευόμαστε το πώς ο Χαράρι αντιλαμβάνεται το ρόλο του Φαντασιακού στην ανθρώπινη κοινωνία και τις εξακτινώσεις του στην ιστορική διαδρομή του ανθρώπου. Έμφαση δίνεται στον τρόπο θέασης της Ιστορίας από πλευράς του σε σχέση μάλιστα με τη δυναμική των κοινωνικών εξελίξεων στο εγγύς μέλλον. Ακολούθως προσεγγίζουμε το εννοιολογικό περιεχόμενο της θρησκείας στο Χαράρι, το οποίο έχει ευρύτητα και συνδέεται με το Φαντασιακό. Προσδιορίζεται η σχέση της θρησκείας τόσο με την επιστήμη, όσο και με την πνευματικότητα.

Κεντρικός άξονας της εργασίας είναι οι νέες «θρησκείες», οι οποίες συνδέονται τόσο με την τεχνολογία όσο και με τη μεταφυσική και αναδύονται ταχύτατα στο σύγχρονο κόσμο. Βασικό ζήτημα όμως είναι το πώς επιδρούν οι τεχνολογικές αυτές εξελίξεις και το ιδεολογικό αφήγημα που στις συνοδεύει στην αντίληψη μας για τον ίδιο τον άνθρωπο. Προσπαθούμε λοιπόν να αναλύσουμε την Ανθρωπολογία του Χαράρι με αναφορά στο θέμα της ελευθερίας και της συνείδησης, της Τεχνητής Νοημοσύνης και μιας αλγοριθμικής θεώρησης των ζώντων οργανισμών. Το σημαντικότερο όμως φέρουμε την Ανθρωπολογία αυτή σε διάλογο με την Ορθοδοξία.

³Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, (New York: Εκδόσεις W.W.Norton & Co. Inc. 1997).

⁴ Ian Parker, *Yuval Noah Harari's History of Everyone, Ever*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.newyorker.com/magazine/2020/02/17/yuval-noah-harari-gives-the-really-big-picture> (ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024).

⁵Γιάννη Πανταζόπουλου, *O Jared Diamond στη LiFO: «Οι κοινωνίες έχουν αυτοκαταστραφεί και συνεχίζουν να αυτοκαταστρέφονται»*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.lifo.gr/culture/vivlio/o-jared-diamond-sti-lifo-oi-koinonies-ehoy-n-aytokatastrafei-kai-synehizoyn-na> (ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024).

Αναζητούμε στην οντολογική έννοια του Προσώπου τόσο την ελευθερία, όσο και το Νόημα στην αναφορικότητα του στο Άκτιστο και προχωρούμε τη μελέτη μας στο ζήτημα της θέσης του ανθρώπου μέσα στη σύγχρονη κοινωνία. Οι ραγδαίες αλλαγές στην αγορά εργασίας, ο ρόλος της Τεχνητής Νοημοσύνης και οι δυνατότητα των νέων Τεχνολογιών να χρησιμοποιηθούν από μηχανισμούς εξουσίας ως εργαλεία μαζικής επιτήρησης, μας εισάγουν σε δυστοπικά σενάρια για το μέλλον, τα οποία εναργέστατα επισημαίνει ο Χαράρι.

Ήδη η πανδημία Covid αποτελεί ιστορικό ορόσημο και η ανάπτυξη της Τεχνητής Νοημοσύνης προαναγγέλλει διευρυμένες δυνατότητες καταγραφής και ελέγχου κοινωνικών τάσεων. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον ανακύπτει ως ανάγκη η αυτονομία των πολιτών και η συλλογική δράση τους προκειμένου να προασπίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Καίριος οφείλει να είναι ο ρόλος της Εκκλησίας, όχι μόνο με το λόγο της στο σύγχρονο δημόσιο διάλογο, αλλά και με τη δράση της και μάλιστα στο κύτταρο της ζωής της, το οποίο δεν είναι άλλο από την εκκλησιαστική κοινότητα. Η εκκλησιαστική κοινότητα καλείται να φέρει το ζωντανό μήνυμα του Χριστού στην καθημερινότητα του σύγχρονου ανθρώπου.

1. ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΙΑΚΟ

1.1 Ο ρόλος του Φαντασιακού

Η κεντρική ιδέα του Χαράρι είναι ότι για την κατανόηση του κόσμου πρέπει να επικεντρωθούμε στο να κατανοήσουμε τις φαντασιακές ιστορίες στις οποίες στηρίζεται⁶. Ο ίδιος ο Χαράρι θεωρεί ότι όσα διατυπώνει σχετικά με το ρόλο του φαντασιακού αποτελούν βασικές γνώσεις των προπτυχιακών του σπουδών και είναι κάτι κοινότυπο για όσους ασχολούνται με την ιστορική επιστήμη, αν και αποδείχθηκε για πολλούς αναγνώστες του ότι ήταν καινούργια για εκείνους ιδέα οιασδήποτε μεγάλης ανακάλυψης⁷. Η κατανόηση του φαντασιακού ως κεντρομόλου δύναμης στην ιστορική εξέλιξη είναι θεμελιώδους σημασίας για την κατανόηση του έργου του.

Με βάση το Χαράρι λοιπόν η ανθρώπινη πραγματικότητα εμπεριέχει ιστορίες σχετικά με χρήμα, θεότητες, εθνικότητες κ.τ.ό. Γύρω από αυτές υφαίνεται ο ιστός της ιστορίας και αποτελούν κινητήριο δύναμη για τις ανθρώπινες δραστηριότητες⁸. Διευκολύνουν μάλιστα τη συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων⁹, αλλά δεν παύουν να είναι φαντασιακές κατασκευές και μάλιστα να επηρεάζουν τη στοχοθεσία της συνεργασίας των ανθρώπων προσανατολίζοντας την στην πραγματοποίηση φαντασιακών σκοπών και επιθυμιών¹⁰. Οφείλει λοιπόν ο αναγνώστης του έργου του να κατανοήσει ότι όλα τα μοντέρνα συστήματα και θεσμοί έχουν οικοδομηθεί πάνω σε φαντασιακές πραγματικότητες και αυτό κατά βάση για λόγους επιβίωσης του ανθρώπου¹¹.

Βασικό ρόλο στην επίδραση του φαντασιακού έπαιξε αρχικά η γλώσσα. Η γλώσσα επέτρεψε στον άνθρωπο να αναπτύξει την κρίσιμη ικανότητα να μεταδώσει πληροφορίες για πράγματα που δεν υπάρχουν, να μιλήσει για φαντασιακές κατασκευές¹², οι οποίες λειτούργησαν ως μυθολογικός συνεκτικός δεσμός για τον

⁶ David Marchese, *Yuval Noah Harari Believes This Simple Story Can Save The Planet*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.nytimes.com/interactive/2021/11/08/magazine/yuval-noah-harari-interview.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

⁷ Το ίδιο.

⁸ Yuval Noah Harari, *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (London: Εκδόσεις Vintage, 2017), σ. 181–182.

⁹ Το ίδιο, σ. 182

¹⁰ Το ίδιο, σ. 203

¹¹ Yuval Noah Harari, *Sapiens: A brief History of Humankind* (London: Εκδόσεις Vintage, 2015), σ. 235-236.

¹² Το ίδιο, σ. 27.

άνθρωπο ορίζοντας μια φαντασιακή Τάξη κοινών νόμων και αντιλήψεων¹³, η οποία προβάλλεται στον Κώδικα Χαμουραμί έως την Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας¹⁴. Η κάθε εκδοχή φαντασιακής Τάξης φαίνεται να επιδρά τελικά στον φυσικό κόσμο, αφού οι άνθρωποι με βάση αυτή διαμορφώνουν το περιβάλλον τους και αναπτύσσουν νέες τεχνολογίες, αν και σε τελική ανάλυση υπάρχει μόνο σε διϋποκειμενικό επίπεδο¹⁵. Οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν την πραγματικότητα αντικειμενική ή υποκειμενική, αγνοώντας όμως αυτό το τρίτο επίπεδο θεώρησης της πραγματικότητας, το διϋποκειμενικό. Οι διϋποκειμενικές οντότητες εξαρτώνται από την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων και όχι από την ατομική θεώρηση του καθενός¹⁶. Η γλώσσα είναι αυτή συνεπώς που έδωσε στο είδος μας τη δυνατότητα κοινωνικής οργάνωσης. Η ικανότητα διασύνδεσης και μάλιστα η ευελιξία πλήθους ανθρώπων να μπορούν να συνεργαστούν πρωτότυπα αποτελεί το βασικό λόγο κυριαρχίας του είδους μας στον πλανήτη Γη¹⁷. Εκτός από τη γλώσσα γενικότερα, καθοριστικό ρόλο έπαιξε ειδικότερα η γραφή. Η γραφή έδωσε τη δυνατότητα στον άνθρωπο να μεταφέρει πληροφορίες στις επόμενες γενιές, αφού το πεπερασμένο μνημονικό και ο θάνατος θα οδηγούσαν διαφορετικά στην απώλεια των πληροφοριών αυτών. Πλέον οι υπολογιστές και η ψηφιακή μνήμη αποτελούν το αναγκαίο μέσο αποθήκευσης των πληροφοριών αυτών στο οποίο και στηρίζεται πλέον η ανθρωπότητα¹⁸.

Όταν μια ομάδα υιοθετεί ένα κοινό μύθο μπορεί και προβαίνει σε συντονισμένη και αποτελεσματική δράση¹⁹. Μεγάλος αριθμός αγνώστων μεταξύ τους μπορούν να συνεργαστούν λόγω της κοινής της πίστης σε κάτι, με τη γλώσσα ακριβώς να βοηθά στην ανάπτυξη της φαντασίας και την αφήγηση των ιστοριών και των μύθων²⁰. Σε κοινούς μύθους βασίζονται μεταξύ άλλων εκκλησίες, οι θρησκείες γενικότερα, τα κράτη, η δημοκρατία, τα δικαστικά συστήματα, οι εταιρείες κ.τ.ό. Σημαντικό ρόλο στη

¹³ Το ίδιο, σ. 36, 42.

¹⁴ Το ίδιο, σ. 87.

¹⁵ Το ίδιο, σ. 87

¹⁶ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 168.

¹⁷ Το ίδιο, σ. 153–154.

¹⁸ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ.136.

¹⁹ Δημήτρη Σωκιαλίδη, *Το φαινόμενο Χαράρι*, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.oanagnostis.gr/to-fainomeno-charari-toy-dimitri-sokialidi/>(ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

²⁰ Το ίδιο.

διαμόρφωση έπαιξαν φυσικά και διάφοροι εντελώς απρόβλεπτοι παράγοντες²¹, οι οποίοι μόνο εκ των υστέρων μπορούν να αναλυθούν κοινωνικοπολιτισμικά²².

Από μια τυχαία ιστορική κατάσταση μπορεί να προκύψει ένα άκαμπτο κοινωνικό σύστημα και εδώ έχουμε το παράδοξο κάθε φαντασιακή ιεραρχία να απαρνείται τελικά την φαντασιακή καταγωγή της και να θεωρείται ως φυσική, ακόμη και αναπόφευκτη²³. Η ιδέα αυτή μας είναι γνώριμη από το έργο του φιλοσόφου Κορνήλιου Καστοριάδη (Κωνσταντινούπολη, 11 Μαρτίου 1922 – Παρίσι, 26 Δεκεμβρίου 1997). Ο σπουδαίος αυτός διανοητής ανέλυσε το ρόλο του φαντασιακού²⁴ δίνοντας έμφαση στο ότι κάθε θέσμιση είναι προϊόν ανθρώπου και είναι εξαιρετικά σημαντικό το στοιχείο της επίγνωσης από μέρους της κοινωνίας ότι η θέσμισή της είναι ανθρώπινο δημιούργημα²⁵. Προέβαλε την ιδέα της συλλογικής αυτονομίας, που σημαίνει ότι η κοινωνία δίνει η ίδια συνειδητά στον εαυτό της τους νόμους της, αποκλείοντας κάθε ιδέα ετερονομίας, δηλαδή εξω-κοινωνικής πηγής των νόμων και των θεσμών, είτε αυτή η πηγή θεωρηθεί φυσική είτε υπερβατική (π.χ. ολιγαρχικά καθεστώτα, θρησκείες, ελεύθερη αγορά κλπ.). Ο Καστοριάδης τονίζει έτσι τη σημασία της ανθρώπινης δράσης και της δημιουργικότητας στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, υπογραμμίζοντας παράλληλα τη συνεχή διαδικασία του κοινωνικού και του πολιτισμικού μετασχηματισμού²⁶. Αυτό που έκανε ο Καστοριάδης ήταν να επεκτείνει την έννοια του «φαντασιακού» του Λακάν σε «κοινωνικές φαντασιακές έννοιες»²⁷, το οποίο και αποτελεί σαφή ιδεολογική προϋπόθεση της ανάλυσης του Χαράρι για το ρόλο του Φαντασιακού. Ο Λακάν άλλωστε τονίζει το ρόλο της γλώσσας σε σχέση με το Φαντασιακό, αλλά και σε σχέση με την ίδια την αντίληψη της πραγματικότητας από

²¹ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 31.

²² Sigrid S. Glenn, «Contingencies and metacontingencies: Toward a synthesis of behavior analysis and cultural materialism», *The Behavior Analyst*, 11(2), 161-179, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2741963/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

²³ Δημήτρη Σωκιάλιδη, ό.π.

²⁴ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, ελλ. μετάφραση Σωτήρης Χαλικιάς, Γιούλη Σπαντιδάκη και Κώστας Σπαντιδάκης (Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1978).

²⁵ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Η Άνοδος της Ασημαντότητας*, ελλ. μετάφραση Κώστας Κουρεμένος (Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία, 2000) σ. 193, όπου ο στοχαστής παραθέτει: «Βέβαια, όπως ξέρουμε, ο νόμος δεν δίνεται ποτέ από κάποιον άλλον και είναι πάντα δημιούργημα της κοινωνίας».

²⁶ Ηλία Σεκέρη, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας και η ενθήκευση της οικονομίας*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.aftoleksi.gr/2023/06/29/h-fantasiaki-thesmisi-tis-koinonias-enthikeysi-tis-oikonomias/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

²⁷ Peters Dews, *Imagination and the Symbolic: Castoriadis and Lacan* στο διαδικτυακό τόπο: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-8675.00300> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

τον άνθρωπο²⁸ θέτοντας με το έργο του τα θεμέλια των απόψεων του Χαράρι ως προς τη γλώσσα και το ρόλο της.

1.2 Το Φαντασιακό στο ιστορικό γίνεσθαι

Ο Χαράρι στο έργο του αναπτύσσει τη θεωρία του με τρόπο γλαφυρό, μέσω της παράθεσης παραδειγμάτων από την Παγκόσμια Ιστορία. Σχετικά με το ρόλο του Φαντασιακού παραθέτει αρκετά παραδείγματα, ώστε να κάνει εναργέστατη τη θεώρησή του. Οι Αμερικανοί δουλέμποροι επί παραδείγματι έφεραν σκλάβους από την Αφρική για να δουλέψουν στα ορυχεία και τις φυτείες τους. Οι λευκοί ασκούν έλεγχο στους μαύρους επινοούν θρησκευτικούς και επιστημονικούς μύθους σε σχέση με την ευφυΐα, την ηθική και τη μεταδοτικότητα ασθενειών από τους μαύρους για να δικαιολογήσουν την ανωτερότητά τους. Αυτοί οι μύθοι οδηγούν σε ρατσιστικούς νόμους που εμποδίζουν την εκπαίδευση και την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των μαύρων με εύλογο αποτέλεσμα οι περισσότεροι μαύροι καταλήγουν φτωχοί και με ελλιπή μόρφωση. Όλες οι μελέτες δείχνουν ότι είναι λιγότερο μορφωμένοι, φέρουν περισσότερες ασθένειες και έχουν μεγαλύτερα ποσοστά εγκληματικότητας. Και αυτό με τη σειρά του επιβεβαιώνει το αρχικό θεώρημα, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη πως οι διακρίσεις σε βάρος τους έφεραν συνέβαλαν στη διαμόρφωση της νέας πραγματικότητας²⁹.

Αξιοσημείωτο είναι και το παράδειγμα για το ρόλο της γραφειοκρατίας ιστορικά. Οι διάφοροι γραφειοκράτες των αυτοκρατοριών δεν ήταν σίγουρα παράλογοι άνθρωποι και προσπαθούσαν με τη γραφή να αποτυπώσουν την πραγματικότητα και με βάση την πραγματικότητα να διευκολύνουν την εξουσία στη λήψη ορθών αποφάσεων. Τυχόν λάθος αποφάσεις θα είχαν αρνητικά αποτελέσματα και με αυτό τον τρόπο επαναθεωρεί κανείς και μπορεί να περιγράψει την πραγματικότητα με ακριβέστερους όρους. Η γραφειοκρατία όμως ιστορικά δεν έδειξε αυτή την ευελιξία στο να επαναδιατυπώσει τις ιστορίες ώστε να ταυτιστούν με την πραγματικότητα, αλλά αναπτύχθηκε μάλλον η τάση να αλλαχθεί η πραγματικότητα με βάση τις θεωρητικές φαντασιακές

²⁸ Eleni Boliaki, *Ancient Greek drama, postmodern psychoanalysis and fundamental ambiguity: Euripides and Lacan* (New York: Εκδόσεις Syracuse University, 2000), σελ. 196.

²⁹ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 156-161

γραφειοκρατικές θεωρήσεις. Για παράδειγμα τα σύνορα πολλών χωρών της Αφρικής είναι ασύμβατα με γεωγραφικά δεδομένα, όπως ποτάμια και οροσειρές, και με εθνολογικά δεδομένα, όπως οι φυλές, τα κοινά έθιμα και θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Δεν είναι καν συμβατά με οικονομικές ζώνες και εμπορικές οδούς. Τα σύνορα στην Αφρική δεν αντικατοπτρίζουν τις επιθυμίες και τους αγώνες των γηγενών για ανεξαρτησία, αλλά χαράχθηκαν από Ευρωπαίους γραφειοκράτες που ουδεμία σχέση είχαν με τη αφρικανική Ήπειρο³⁰.

Μια φανταστική πραγματικότητα είναι επίσης και το χρήμα. Οι αυτοκρατορίες δεν θα κατόρθωναν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τους κατακτημένους λαούς τους και να αποτελέσουν πρόδρομη πραγματικότητα για το σημερινό παγκοσμιοποιημένο κόσμο χωρίς την ανάπτυξη του χρήματος και την επικράτηση των οικουμενικών μονοθεϊστικών θρησκειών κατά τη πρώτη χιλιετία π.Χ. Οι μονοθεϊστικές θρησκείες προσέδωσαν την απαραίτητη νομιμοποίηση στον αυτοκράτορα, ο οποίος φάνταζε να εκπροσωπεί το θέλημα του Θεού. Το χρήμα αποτέλεσε ένα σύστημα αμοιβαίας εμπιστοσύνης και επέτρεψε την αποτελεσματική ανάπτυξη και εξάπλωση του εμπορίου³¹. Το χρήμα αποτελεί κοινό μέσο συναλλαγής ανεξαρτήτως εθνικότητας και θρησκείας³². Οι αυτοκρατορίες ένωσαν έθνη κάτω από την ίδια πολιτική ομπρέλα³³ και οι θρησκείες διατύπωσαν πανανθρώπινα αιτήματα και τα τρία αυτά συνετέλεσαν στην αντίληψη ενότητας της ανθρωπότητας³⁴.

Τον 20^ο αιώνα τρεις αφηγήσεις προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τον κόσμο. Ο φασισμός, ο κομμουνισμός και ο φιλελευθερισμός. Ο φασισμός κατέρρευσε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο κομμουνισμός μετά το 1980 και έμεινε ο φιλελευθερισμός, ο οποίος όμως απειλείται στις μέρες μας, γιατί δεν προσφέρει λύσεις στην παγκόσμια κοινότητα για προβλήματα όπως η κλιματική αλλαγή και η ανάγκη διαχείρισης της εκρηκτικής τεχνολογικής προόδου³⁵. Το κενό αυτό του φιλελευθερισμού φαίνεται να προσπαθούν να καλύψουν οι πολιτικοί με νοσταλγικές φαντασιώσεις του παρελθόντος. Οι ηγέτες προβάλλουν οράματα για τη χώρα τους ότι θα γίνει σπουδαία ξανά, όπως ήταν στο παρελθόν (π.χ. ο Ντοναλντ Τραμπ ως Πρόεδρος των ΗΠΑ και ο Βλαντιμίρ Πούτιν ως

³⁰ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 195

³¹ Δημήτρη Σωκιαλίδη, ό.π.

³² Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 205–7

³³ Το ίδιο, σ. 212

³⁴ Το ίδιο, σ. 235

³⁵ Takeshi Yamawaki και Junki Watanabe, *INTERVIEW/ Yuval Noah Harari: Mankind still has time to stop rule by computer algorithms* στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.asahi.com/ajw/articles/13059294> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

Πρόεδρος της Ρωσικής Ομοσπονδίας). Η επιστροφή όμως στο παρελθόν είναι αδύνατη και η εμμονή στο παρελθόν αποκαλύπτει την απουσία σχεδιασμού για το μέλλον, ο οποίος στην εποχή μας προϋποθέτει την ευρεία διακρατική συνεργασία³⁶.

Η έμφαση του φιλελευθερισμού στην ατομικότητα ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική για την εξέλιξη της κοινωνίας παλαιότερα, αφού το αφήγημα αυτό επέτρεψε την πρόοδο των ατόμων ενισχύοντας την παραγωγικότητα, την επιχειρηματικότητα, την ελεύθερη αγορά, τη ανάπτυξη και διάδοση προϊόντων τεχνολογίας και φυσικά δίνοντας προβάδισμα στον άνθρωπο έναντι των άλλων όντων, διευκόλυνε τη μέγιστη χρήση και εκμετάλλευση των πόρων του πλανήτη μας³⁷. Ο Χαράρι δηλώνει ότι κατά τη συγγραφή του "Homo Deus" το κύριο ενδιαφέρον του ήταν σχετικά με το τι ακολουθεί τον ανθρωπισμό και τον φιλελευθερισμό. Κατά τη γνώμη του ήταν οι καλύτερες ιστορίες τις οποίες κατάφερε να δημιουργήσει η ανθρωπότητα, αλλά πλέον έπρεπε να προχωρήσουμε παρακάτω εξαιτίας των προκλήσεων της σύγχρονης εποχής. Αλλά κατά τα τελευταία χρόνια εξαιτίας των πολιτικών εξελίξεων σε διάφορα μέρη του κόσμου δηλώνει ότι αναγκάστηκε, ενώ οραματίζεται την υπέρβασή τους, να υπαναχωρήσει στο να προασπιστεί τα βασικά ιδεώδη του ανθρωπισμού και του φιλελευθερισμού³⁸. Τον 21^ο αιώνα πάντως μπορούμε σίγουρα να δημιουργήσουμε ακόμα πιο ισχυρές φαντασιακές κατασκευές, ακόμη και ολοκληρωτικού χαρακτήρα, σε σχέση με το παρελθόν. Με τη βοήθεια της Βιοτεχνολογίας τα νέα φαντασιακά καλούπια μπορούν να επιδράσουν καθοριστικά στην ανθρώπινη αυτοσυνειδησία³⁹.

Σε αυτή την τάση για ομαδοποίηση δεν λείπει η αρνητική διάσταση. Αναπτύσσονται ασυνείδητα μεταξύ των μελών μιας ομάδας «ομαδικά πρότυπα», τα οποία διαποτίζουν βαθιά τη σκέψη τους επηρεάζοντας την αντίληψη τους για τον κόσμο και αυτό που αποκτά ιδιαίτερη σημασία είναι ότι επηρεάζεται ο τρόπος που αντιμετωπίζονται όσοι δεν ανήκουν στην ομάδα⁴⁰. Μπορεί να δημιουργηθεί δηλαδή μια ομάδα ανθρώπων επί τη βάση ανούσιων χαρακτηριστικών σχετικά εύκολα και κατόπιν να αναπτυχθεί ο

³⁶ Το ίδιο.

³⁷ Mads Larsen, Memory as tyranny: A dataist argument for posthuman interconnectivity in *Humans and Real Humans*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1750698020982062?icid=int.sj-abstract.citing-articles.3> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

³⁸ David Marchese, *Yuval Noah Harari has a theory about gender debates. 'It's about what we can do with technology to change the human body and brain and mind.'*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://go-gale-com.e.bibl.liu.se/ps/i.do?p=LitRC&u=link&id=GALE%7CA682339224&v=2.1&it=r&sid=ebsco&aty=ip> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

³⁹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 207.

⁴⁰ Δημήτρη Σωκιαλίδη, ό.π.

φανατισμός και η μισαλλοδοξία στους κόλπους της. Η νευροεπιστήμες στη σημερινή εποχή μελετούν το πώς αναπτύσσονται βίαιες συμπεριφορές εντός ομάδων⁴¹. Μάλιστα φαίνεται να επηρεάζει η ομάδα και τον ίδιο τον τρόπο που προσλαμβάνουν οι άνθρωποι την πραγματικότητα διαμέσου των αισθήσεών τους⁴².

1.3 Κριτική θεώρηση

Ο Χαράρι βέβαια περιγράφει τη λειτουργία των μύθων στην ανθρώπινη ιστορία, χωρίς όμως να προσφέρει μια στέρεη θεωρία σχετικά με τον ακριβή τρόπο δημιουργίας, εξέλιξης και επικράτησης των μύθων. Χρησιμοποιεί την κοινή λογική και υποστηρίζει ότι συνήθως ξεκινούν οι φαντασιακές ιεραρχίες από ένα σύνολο τυχαίων περιστατικών και έπεται η εγκαθίδρυση και διαίωσή τους. Οι περισσότερες μάλιστα φαντασιακές ιεραρχίες δεν είναι ούτε ουδέτερες ούτε δίκαιες, αλλά τείνουν στην εκμετάλλευση και την καταπίεση⁴³. Ο Χαράρι βέβαια καθιστά σαφές ότι πυρήνας των φαντασιακών τάξεων είναι απλά ένας μύθος, ο οποίος γίνεται πιστευτός από μια κρίσιμη ομάδα ανθρώπων. Φυσικά και δεν λείπουν οι εσωτερικές αντιφάσεις και μια διαρκής προσπάθεια να συμβιβάσουν τις αντιφάσεις τους, το οποίο οδηγεί σε πολιτισμικές αλλαγές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αντίφαση των αξιών της Ιπποσύνης και του Χριστιανισμού στη μεσαιωνική Ευρώπη. Η στρατιωτική ανδρεία επενδύθηκε με όρους θρησκευτικής αφοσίωσης στο πρόσωπο των Σταυροφόρων⁴⁴.

Για το Χαράρι οι φαντασιακές ιστορίες αποτελούν το συνεκτικό δεσμό της παγκόσμιας κοινωνίας και έξω από την κοινή μας φαντασία δεν υπάρχουν ούτε ηθικοί κώδικες, ούτε πολιτικά, αλλά ούτε και νομικά συστήματα. Αυτή όμως η θεώρηση μοιάζει να υποδαυλίζει και να αναιρεί εν τέλει τις ίδιες τις προτροπές του σχετικά με το πώς θα έπρεπε να φερόμαστε και να οργανώναμε την κοινωνία και να προστατευόμαστε πολιτικά και νομικά έναντι των κινδύνων που επιφυλάσσει το μέλλον⁴⁵. Εάν ο κώδικας

⁴¹ Laura Spinney, *Is evil a disease? ISIS and the neuroscience of brutality*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.newscientist.com/article/mg22830471-000-is-evil-a-disease-isis-and-the-neuroscience-of-brutality/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

⁴² Leonard Mlodinow, *ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ: Το Νέο Ασυνείδητο και τι μας διδάσκει*, ελλ. μετάφραση Έλσα Βιδάλη (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019), σελ. 168-169.

⁴³ Δημήτρη Σωκιαλίδη, ό.π.

⁴⁴ Δημήτρη Σωκιαλίδη, ό.π.

⁴⁵ Brian J. Collins, *Books: Sapiens by Yuval Noah Harari. Brian J. Collins critiques Yuval Noah Harari's ethical and political incoherence*, στο διαδικτυακό τόπο:

του Χαμουραμί και η Διακήρυξη Ανεξαρτησίας των ΗΠΑ είναι και τα δύο προϊόντα του ανθρώπινου φαντασιακού τότε φαίνεται να οδηγεί η σκέψη του Χαράρι σε έναν ηθικό ρελατιβισμό και τοιουτοτρόπως να καθίσταται αδύνατη η οποιαδήποτε ηθική κρίση και σε τελική ανάλυση η διαμόρφωση μιας ηθικής δεοντολογίας⁴⁶. Ενώ αρχικά μοιάζει να είναι μια ανοιχτόμυαλη θεώρηση, καταλήγει σε έναν σχετικισμό που δεν επιτρέπει να προασπιστούμε ένα σύστημα ηθικής απέναντι σε κάποιο άλλο και ο Χαράρι, ενώ κατά βάση προσεγγίζει περιγραφικά την πραγματικότητα, προβαίνει ταυτόχρονα στο έργο του και σε διάφορες ηθικές κρίσεις, προασπίζοντας τα ιδανικά της ελευθερίας και της δημοκρατίας, ενώ τα έχει ήδη ορίσει ως φαντασιακές τάξεις⁴⁷. Δεδομένων των φιλοσοφικών του προϋποθέσεων θα ήταν αναμενόμενη από τον Χαράρι μια αμοραλιστική τοποθέτηση, αφού δεν θεωρεί ότι υπάρχει διέξοδος από το λαβύρινθο του ανθρώπινου φαντασιακού⁴⁸. Παρά ταύτα προβαίνει σε ηθικές κρίσεις πάνω στην αρχή ότι Ηθική σημαίνει τη μείωση του πόνου⁴⁹.

Το επιστημολογικό ερώτημα που εγείρεται είναι το ακόλουθο: εφόσον είμαστε παγιδευμένοι σε διυποκειμενικές φαντασίες⁵⁰ στον τρόπο που προσλαμβάνουμε την καθημερινότητα, τότε πως η ίδια η θεώρηση του Χαράρι εξαιρείται από τον κανόνα αυτό; Ο Χαράρι υποστηρίζει πάντως ότι οι φαντασιακές τάξεις βοηθούν να σφυρηλατηθεί μια καλύτερη κοινωνία, καθώς όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες παράγουν άδικες διακρίσεις σε βάρος ανθρώπων, αλλά υπάρχει σαφής διαφοροποίηση αφού κάποιες κοινωνίες υπέφεραν περισσότερο από ακραίες διακρίσεις και ανισότητες⁵¹. Στο έργο του *21 Lessons for the 21st Century* θέτει ως κεντρικό κριτήριο της ηθικής του θεώρησης τη μείωση του πόνου⁵². Βέβαια θα μπορούσε κανείς να πει ότι αυτή η θεώρηση αποτελεί έκφραση της φαντασιακής τάξης του Χαράρι και έρχεται σε αντίθεση με τη βιαιότητα του ανθρώπου όπως αποτυπώνεται στην ιστορία.

Στο σημείο αυτό αξίζει μια επισήμανση. Σε μια σύγχρονη ολιστική θεώρηση της Ιστορίας τη λεγόμενη «ψυχοϊστορία», η οποία αποτελεί ένα αμάλγαμα ψυχολογίας,

https://philosophynow.org/issues/154/Sapiens_by_Yuval_Noah_Harari (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

⁴⁶ Το ίδιο.

⁴⁷ Το ίδιο.

⁴⁸ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 133

⁴⁹ Yuval Noah Harari, *21 Lessons for the 21st Century* (London: Εκδόσεις Vintage, 2018), σ. 234.

⁵⁰ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 133.

⁵¹ Το ίδιο, σ. 124, 106, 153.

⁵² Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 234.

ιστορίας, κοινωνικών επιστημών και ανθρωπολογίας⁵³, παρατηρεί κανείς ενδιαφέρουσες αναλύσεις σχετικά με την ψυχολογία των ανθρώπων σε διαφορετικές εποχές και το πώς αυτή επηρεάζει τις σχέσεις μεταξύ τους και με τη φύση. Το βέβαιο είναι ότι ο άνθρωπος, εκτός από την τάση του για επιβίωση, έχει επιδείξει εντονότατα το ταλέντο του στη σφαγή. Ο άνθρωπος έχει αποδειχτεί φονικός απέναντι στο είδος του, όσο απέναντι και σε άλλα είδη, σε τόσο μεγάλο εύρος το οποίο δεν εξηγείται εύκολα με την ιστορική θεώρηση του Χαράρι, για τον οποίο η επιβίωση του είδους είναι ο βασικός μοχλός της μέχρι τώρα εξέλιξης του ανθρώπου⁵⁴. Θα μπορούσαμε λοιπόν να παρατηρήσουμε ότι η θεωρία του Χαράρι στηρίζεται σε κάποιες ιδεολογικές προϋποθέσεις και αντιλήψεις, όπως η προαναφερθείσα ότι δηλαδή ο άνθρωπος υπηρετεί διαχρονικά την επιβίωση του είδους του, το οποίο όμως δεν αποτελεί κοινό τόπο με βάση τις ανθρωπιστικές επιστήμες.

Στον Χαράρι θα μπορούσε να διακρίνει κανείς στοιχεία «ιστορικού ντετερμινισμού»⁵⁵, σαν να υπάρχουν δηλαδή παράγοντες που ορίζουν την ιστορική εξέλιξη και καθιστούν το μέλλον προβλέψιμο. Μια τέτοια κριτική θα ήταν μάλλον αυστηρή για το Χαράρι, καθώς έχει αρνηθεί ότι το μέλλον είναι προβλέψιμο⁵⁶. Η ντετερμινιστική θεώρηση της ιστορίας πάντως, σύμφωνα με τον Karl Popper, προάγει τον ολοκληρωτισμό και ο ρόλος των κοινωνικών επιστημών καταλήγει στο να επισημάνουν τους ρυθμούς, τα μοτίβα, τους κανόνες και τις τάσεις στην ιστορική εξέλιξη⁵⁷, τάση την οποία αφενός διακρίνουμε στο έργο του Χαράρι, αφετέρου όμως το έργο του συνολικά δεν οδηγεί σε αυτή την κατεύθυνση. Όπως ο ίδιος ο Χαράρι αναφέρει σε συνέντευξη του, προσπαθεί να χαρτογραφήσει το μέλλον παρουσιάζοντας σενάρια που είναι ακόμη και αντιφατικά μεταξύ τους, στην προσπάθεια του ο αναγνώστης του να βρίσκεται σε επαγρύπνηση

⁵³ Paul H. Elovitz, *How Do You Define Psychohistory?*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://psychohistoryforum.com/definitions-of-psychohistory/> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).

⁵⁴ Ken Fuchsman, «History and Psychohistory», στο *The Journal of Psychohistory* 43 (New York: Εκδόσεις Lloyd deMause, 2016), σ. 308.

⁵⁵ István Mészáros, «Η φύση του ιστορικού ντετερμινισμού», στο *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού* 37 (Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ, 1999) σ. 27-46.

⁵⁶ Mathias Döpfner, *Author and historian Yuval Noah Harari discusses the battle against fake news, the challenges facing democracy worldwide, and the biggest threat facing humanity in the next 100 years*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.businessinsider.com/yuval-noah-harari-interview-21-lessons-for-the-21st-century-author-2018-10> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).

⁵⁷ Karl R. Popper., *The poverty of historicism* (London: Εκδόσεις Routledge & Kegan Paul, 1957), σ. 3

σχετικά με τις προκλήσεις του μέλλοντος και να πάρει στις σωστές αποφάσεις που θα αποτρέψουν την πραγματοποίηση των χειρότερων σεναρίων⁵⁸.

Ο Χαράρι δηλώνει την ενόχλησή του όταν οι άνθρωποι τον αντιμετωπίζουν ως «γκουρού-προφήτη», σαν να γνωρίζει τι πρόκειται να συμβεί στο μέλλον, ενώ αντίθετα πιστεύει ότι για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία αυτό είναι εντελώς αδύνατο, ακόμα πάνω και σε βασικά θέματα. Δηλώνει ότι δεν μπορούμε να φανταστούμε πως θα είναι η δομή της αγοράς εργασίας, η δομή της οικογένειας ή τα ίδια μας τα σώματα στις επόμενες δεκαετίες. Ο ίδιος αναλύει απλά τα διάφορα σεναρία δίνοντας έμφαση πάντα στο γεγονός ότι μπορούμε να προστατευθούμε από τα χειρότερα εξ αυτών⁵⁹. Επιθυμία του είναι να επηρεάσει το δημόσιο διάλογο και να επικεντρωθούμε στα κρισιμότερα θέματα που θίγει σε σχέση με άλλα λιγότερο σημαντικά που φαίνεται να ελκύουν την προσοχή των περισσότερων στις μέρες μας, καθώς παρατηρεί ότι στις δημόσιες διαβουλεύσεις και στην προεκλογική εκστρατεία πουθενά στον κόσμο δεν υπάρχει δημόσιος διάλογος για θέματα όπως ο πυρηνικός πόλεμος, η κλιματική αλλαγή, οι νέες τεχνολογίες και ειδικότερα η Βιοτεχνολογία και η Τεχνητή Νοημοσύνη⁶⁰. Βλέπει το ρόλο του ως δημοσίου προσώπου και διανοούμενου να στρέψει τις συζητήσεις στην κατεύθυνση αυτή⁶¹. Είναι άλλωστε σαφές ότι για παράδειγμα στην κλιματική αλλαγή δεν υπάρχει καμία λύση σε εθνικό επίπεδο και μόνο η παγκόσμια συνεργασία μπορεί να έχει αποτελέσματα⁶².

Με βάση το συγγραφέα ο μοντέρνος πολιτισμός, ο οποίος τείνει να γίνει παγκόσμιος στις μέρες μας, είναι το μοναδικό βιώσιμο μονοπάτι στην ιστορική εξέλιξη και η αντίληψη του αυτή διαφαίνεται από τον τρόπο που αξιολογεί όλες τις προγενέστερες περιόδους, σε σχέση ακριβώς με το κατά πόσο έθεσαν τα θεμέλια για την ανάπτυξη του σύγχρονου παγκόσμιου-παγκοσμιοποιημένου πολιτισμού⁶³. Μπροστάρηδες πλέον είναι οι άνθρωποι στη Silicon Valley. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 2010 στη συγκεκριμένη, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του Σαν Φρανσίσκο, έχουν την έδρα

⁵⁸ Αλέξη Παπαχελά, *Συνέντευξη του Γουβάλ Νοά Χαράρι στην «Κ» | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=RSM6sEGrYns> 19°05' -19°51' (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).

⁵⁹ Mathias Döpfner, *ό.π.*

⁶⁰ Το ίδιο.

⁶¹ Το ίδιο.

⁶² Το ίδιο.

⁶³ Zoltán Pető, *Yuval Noah Harari's Sapiens from a Conservative Viewpoint*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.hungarianconservative.com/articles/philosophy/yuval-noah-harari-sapiens-review-conservative/> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).

τους οργανώσεις που πρεσβεύουν τα ιδεώδη των νέων Τεχνοθρησκείων, τις οποίες θα αναλύσουμε σε επόμενη ενότητα, και διοργανώνονται καθημερινά συζητήσεις, διαλέξεις, εργαστήρια και εκθέσεις, οι οποίες προβάλλουν το ρόλο των Νέων Τεχνολογιών στο σύγχρονο κόσμο και ένα όραμα για εξέλιξη της Τεχνητής Νοημοσύνης, αλλά και του ίδιου του ανθρώπινου είδους⁶⁴. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι δεν κατανοούν το τεράστιο αντίκτυπο των εργασιών τους. Θέλουν να αλλάξουν τον κόσμο έχοντας μια βαθιά κατανόηση της Τεχνολογίας, όχι όμως αντίστοιχη της κατανόησης τους σχετικά με την Ιστορία, την ανθρώπινη κοινωνία και την ψυχολογία. Ως ιστορικός ο Χαράρι υποστηρίζει ότι οι ιδέες μπορούν να συντελέσουν στη δημιουργία τελειώς διαφορετικών πραγματικοτήτων από αυτές που φαντάζεται κανείς εξαρχής. Ως παράδειγμα δίνει την Καινή Διαθήκη και την ηθική των λόγων του Χριστού σε σχέση με το πώς εξελίχθηκαν εντός της χριστιανικής θρησκείας σε φαινόμενα όπως οι Σταυροφορίες και η Ιερά Εξέταση⁶⁵. Αντίστοιχα φαίνεται να θεωρεί ότι οι σύγχρονες ιδέες που συνοδεύουν τη ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη πρόκειται να επιδράσουν καθοριστικά στο ιστορικό μέλλον της ανθρωπότητας.

⁶⁴ Θεοφάνη Τάση, Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης (Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 2021), σελ.93

⁶⁵ David Marchese, ό.π.

2. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ

2.1 Η έννοια της «θρησκείας» στο Χαράρι

2.1.1 Η έννοια «θρησκεία» σε αντιδιαστολή με την επιστήμη

Η έννοια της «θρησκείας» στον Χαράρι είναι διευρυμένη και περιλαμβάνει όλα τα αξιολογικά συστήματα, τα οποία επηρεάζουν τις κοινωνικές δομές, προσδίδοντας κοινωνική νομιμοποίηση στους κοινωνικούς θεσμούς. Η έννοια της θρησκείας περιλαμβάνει κατά τον Χαράρι τον Ανθρωπισμό, τον Φιλελευθερισμό, τον Καπιταλισμό, τον Κομμουνισμό, ακόμα και τις σύγχρονες «τεχνοθρησκείες»⁶⁶, στις οποίες θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα. Για τον Χαράρι λοιπόν θρησκεία είναι ένα σύστημα από νόρμες και αξίες το οποίο θεμελιώνεται στην πίστη σε μια υπερανθρώπινη τάξη⁶⁷.

Καθοριστικής σημασίας στη σκέψη του Χαράρι είναι η σχέση θρησκείας και επιστήμης. Με την επιστήμη ο άνθρωπος άρχισε να συσχετίζει τις παρατηρήσεις του στο περιβάλλον και να διαμορφώνει θεωρίες με τη χρήση μαθηματικών εργαλείων που μπορούσαν να ελεγχθούν και να εφαρμοστούν, με αποτέλεσμα ο κεραυνός να παύει να είναι ένδειξη της οργής του Θεού και ακολούθως ως επιστημονικά προβλήματα να αντιμετωπίζονται μεταξύ άλλων και οι ασθένειες, αλλά και ο θάνατος⁶⁸. Η επιστήμη μέσω των δεδομένων που προσφέρει έχει σημαντική συνεισφορά στις συζητήσεις που αφορούν στην Ηθική, δεν μπορεί όμως να προσφέρει μια ηθική νομιμοποίηση στην ίδια την επιστημονική έρευνα και τους σκοπούς της. Η θρησκεία είναι εκείνη η οποία μπορεί να κρατήσει σε συνοχή τις ευρείας κλίμακας κοινωνικές ιεραρχήσεις και να προσδώσει ηθικό κύρος σε ακαδημαϊκούς θεσμούς. Η θρησκεία επηρεάζει την επιστημονική ατζέντα και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι σύγχρονες επιστήμες αναπτύχθηκαν σε θρησκευτικές κοινωνίες και μάλιστα συντηρητικές, μη ανεκτικές στη

⁶⁶ Joaquim González Llanos, *Yuval Noah Harari and the future of religion in the 21st century*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://omnesmag.com/en/newsroom/cultura/yuval-noah-harari-and-the-future-of-religion-in-the-twentieth-century/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

⁶⁷ Mehmet Aydın Baytaş, *Religion for Machines: Humanism and Dataism as Perspectives on the Design of Machine Learning Systems*, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.researchgate.net/publication/332445432_Religion_for_Machines_Humanism_and_Dataism_as_Perspectives_on_the_Design_of_Machine_Learning_Systems (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

⁶⁸ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 295.

διαφορετικότητα και με έκδηλο τον δογματισμό⁶⁹. Για τη δημιουργία βιώσιμων ανθρωπίνων θεσμών η επιστήμη χρειαζόταν πάντα τη βοήθεια της θρησκείας. Οι επιστήμονες μελετούν τη λειτουργία του κόσμου, αλλά δεν υπάρχει επιστημονική μέθοδος που να μπορεί να καθορίσει το δέον για την ανθρώπινη συμπεριφορά. Η επιστήμη μας δίνει το δεδομένο ότι χρειαζόμαστε οξυγόνο για να παραμείνουμε ζωντανοί, αλλά δεν μπορεί να αποφανθεί στο αν οι εγκληματίες είναι θεμιτό να οδηγούνται στο θάνατο με ασφυξία και μόνο οι θρησκείες μπορούν να δώσουν κατεύθυνση και απαντήσεις σε αυτούς τους προβληματισμούς και να επηρεάσουν και στην πράξη αν ένα πρακτικό επιστημονικό έργο θα παραχθεί και θα χρησιμοποιηθεί στην κοινωνία⁷⁰.

Στη σύγχρονη ιστορία μάλιστα παρατηρούμε μια διεργασία συμφωνίας και συνοδοιπορίας ανάμεσα στην επιστήμη και μια από τις νεώτερες θρησκείες, τον ανθρωπισμό. Η σύγχρονη κοινωνία πιστεύει στα ανθρωπιστικά δόγματα και χρησιμοποιεί την επιστήμη στην υπηρεσία τους. Αν και αυτή η σύμβαση απειλείται πλέον και ενδεχομένως τη θέση του ανθρωπισμού να πάρει μια νέα μετα-ανθρωπιστική θρησκεία⁷¹.

2.1.2 Το μεταφυσικό στη θρησκεία

Σε σχέση με την καθαρά μεταφυσική διάσταση των θρησκειών ο Χαράρι, αν και δηλώνει ανοιχτός απέναντι στο «μυστήριο της ύπαρξης», στο έργο του οι επιστημονικές κοσμολογικές αναφορές συνοδεύονται από ένα φιλοσοφικό *a priori* ότι το σύμπαν δημιουργήθηκε χωρίς αιτία. Μοιάζει αξιωματική η αντίληψη ότι ένας προσωπικός Θεός (ή θεοί) δεν υπάρχει ως μεταφυσική οντότητα⁷². Η έννοια «Θεός» χρησιμοποιείται από κάποιους ως αναφορά στο κοσμικό μυστήριο. Ο Χαράρι δεν δηλώνει αντίθετος σε μια τέτοια αντίληψη περί Θεού, αρνείται όμως απερίφραστα έναν Θεό με αδιαπραγμάτευτες αντιλήψεις γύρω από τη σεξουαλικότητα, την πρόπουσα ενδυμασία των ανθρώπων, τις απαγορεύσεις διατροφής, την πολιτική και διάφορα άλλα που αφορούν στην ανθρώπινη κοινωνία και θεωρεί αδύνατο να απασχολούν το

⁶⁹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 230

⁷⁰ Το ίδιο, σ. 219.

⁷¹ Το ίδιο, σ. 231-232.

⁷² Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 233 και του ιδίου, *Sapiens*, ό.π., σ. 3.

ο,τιδήποτε υπάρχει πίσω από το μυστήριο του Κόσμου⁷³. Η δήθεν επιστημονική τεκμηρίωση του Χαράρι βασίζεται στο γεγονός ότι έγιναν πειράματα τα οποία δεν απέδειξαν μεν ότι τα ζώα έχουν ψυχή, αλλά δεν κατάφεραν επίσης να αποδείξουν την ύπαρξη της ψυχής στους ανθρώπους, δηλαδή μέσα από ένα θετικό εύρημα. Έτσι, κατά τον συγγραφέα, μπορούμε να οδηγηθούμε στο ασφαλές συμπέρασμα ότι η ψυχή δεν υπάρχει. Η ύπαρξη της ψυχής είναι απλώς ένας «μονοθεϊστικός μύθος»⁷⁴. Προβαίνει σε μια εκλαϊκευμένη έκφραση του φιλοσοφικού στοχασμού με προϋποθέσεις που παραπέμπουν σε μια καθαρά υλιστική θεώρηση⁷⁵.

Ο Χαράρι όμως επικεντρώνει στη θρησκεία όχι τόσο σε επίπεδο μεταφυσικής, αλλά ως προς την επίδραση της στον άνθρωπο. Η θρησκεία, αλλά και η μαγεία, όπως και η επιστήμη, εξυπηρετούν πάντοτε ανθρώπινες ανάγκες. Σημαντικό ρόλο στη μαγεία είναι η έντονη συναισθηματική φόρτιση και η επιθυμία του ανθρώπου που βιώνει μία κατάσταση «κρίσης» να απαλλαγεί από αρνητικά συναισθήματα επιτυγχάνοντας κάποιων έντονα επιθυμητό στόχο. Διαφοροποιείται από τη θρησκεία ειδικότερα στην έμφαση που δίνει η θρησκεία στο τελετουργικό καθεαυτό, ενώ και τα δύο στηρίζονται στο μύθο⁷⁶. Η μαγεία και η θρησκεία έχουν πάντως «οικογενειακές ομοιότητες», όπως θα χαρακτηρίζαμε για παράδειγμα τη σχέση που έχουν μεταξύ τους τα διάφορα είδη «παιχνιδιών», τα οποία ενώ διαφέρουν έντονα μεταξύ τους ως προς τα χαρακτηριστικά παρά ταύτα αναγνωρίζονται από την κοινή λογική ότι ανήκουν στην ίδια κατηγορία⁷⁷. Έτσι και πολλά φαινόμενα μπορούν να ειπωθούν εν μέρει ως μαγεία και εν μέρει ως θρησκεία⁷⁸.

Η απόσταση ανάμεσα σε θρησκεία και επιστήμη είναι μικρότερη σε σχέση με αυτό που νομίζουμε. Κατά το Χαράρι μεγαλύτερη είναι η απόσταση που χωρίζει τη θρησκεία από την πνευματικότητα. Η θρησκεία αποτελεί μια σύμβαση, μια συμφωνία με προκαθορισμένους στόχους που παρέχει μια ολοκληρωμένη θεώρηση του κόσμου και η σαφήνεια αυτή αποτελεί προϋπόθεση για να τεθούν κανόνες ρυθμιστικοί της

⁷³ Mathias Döpfner, ό.π.

⁷⁴ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 201.

⁷⁵ Zoltán Pető, ό.π.

⁷⁶ Yuval Noah Harari, *Jewish Magic before the Rise of Kabbalah*, αγγλική μετάφραση Batya Stein (Detroit: Wayne State University Press, 2017), σ. 49-50.

⁷⁷ Το ίδιο, σ. 163-164.

⁷⁸ Το ίδιο, σ. 168-169.

ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αντίθετα η πνευματικότητα είναι ένα ταξίδι⁷⁹. Η πνευματικότητα συνδέεται με το δυαλισμό. Καλείται ο άνθρωπος να σπάσει τα υλικά δεσμά του και να ταξιδέψει στον πνευματικό κόσμο, στον οποίο και θα συναντήσει την αυθεντικότητα του. Αυτό προϋποθέτει να υπερβεί τις υλικές προκλήσεις και να αμφισβητήσει τις αντιλήψεις και τις συμβάσεις που συναντά εδραιωμένες στην κοινωνία ακόμα και τη θρησκεία. Η πνευματικότητα είναι ένα ασυμβίβαστο ταξίδι προς άγνωστο προορισμό⁸⁰.

Θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς το έργο του Χαράρι νιτσεικής προέλευσης και να θεωρήσει ότι αρνείται τις πιο βασικές ανθρώπινες αξίες⁸¹. Ο Χαράρι απαξιώνει τα θεϊστικά συστήματα, αν και τονίζει το ρόλο των θρησκειών στη συνοχή των μαζών και στη δημιουργία δεσμών αδελφότητας μεταξύ αγνώστων που κατοικούν σε διαφορετικούς τόπους⁸². Με βάση το Χαράρι πιστοί των μονοθεϊστικών θρησκειών επιδεικνύουν νοητικές ακροβασίες στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν πως ένας αγαθός Θεός επιτρέπει τόση οδύνη στους ανθρώπους, ενώ φαίνεται να θεωρεί τον πολυθεϊσμό πιο ανεκτικό στη διαφορετικότητα θρησκευτικό σύστημα⁸³. Στο κεφάλαιο «Θεός» του βιβλίου *21 lessons* φαίνεται να χρησιμοποιεί μεθόδους αντίστοιχες με αυτές της Μεγάλης Γαλλικής Εγκυκλοπαιδείας, καθώς χρησιμοποιεί δημαγωγική επιχειρηματολογία προκειμένου να καταδείξει το παράλογο και άνευ νοήματος των θρησκευτικών κανόνων και να συμπεράνει εξ αυτού το άτοπο της περί Θεού ιδέας⁸⁴.

Στην ανθρώπινη ιστορία, κατά το Χαράρι, δεν υπάρχει κάποια νομοτέλεια που να διασφαλίζει την επιβίωση του ανθρώπου ή τη θετική έκβαση της εξέλιξής του. Και φυσικά ο Ιησούς Χριστός δεν παίζει κανένα ρόλο στη θέαση της παγκόσμιας ιστορία από πλευράς του συγγραφέα. Στο πρόσωπο του Χριστού ο Χαράρι βλέπει έναν ακόμη θρησκευτικό ηγέτη και με εξαίρεση την αναφορά του στο παράδοξο της επικράτησης του χριστιανισμού στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία⁸⁵, δεν διακρίνει κάποια εξαιρετικά σημαντική επίδραση στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας⁸⁶. Παρατηρεί ότι στη

⁷⁹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 214.

⁸⁰ Το ίδιο, σ. 216

⁸¹ Mark E. Leib, *A Nihilist Testament Yuval Noah Harari, celebrated adversary of the sacred and good*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.commentary.org/articles/mark-leib/yuval-noah-hararia-nihilist-testament/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

⁸² Mark E. Leib, ό.π.

⁸³ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 245-246.

⁸⁴ Zoltán Pető, ό.π.

⁸⁵ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 242-3.

⁸⁶ Το ίδιο, σ. 20, 288, 294.

σημερινή εποχή κυριαρχεί ένα είδος θρησκευτικού συγκρητισμού, ο οποίος είναι αμάλγαμα ιδεών και πρακτικών από διάφορες θρησκείες και πηγές, με αξιοσημείωτη την αποδοχή για παράδειγμα του καπιταλισμού και του φιλελευθερισμού από πιστούς των μονοθεϊστικών θρησκειών⁸⁷.

Εκπροσωπεί την ιδεολογία της «προόδου» ακόμα και αν παρουσιάζεται ως σκεπτικιστής απέναντι σε τέτοιες παρωχημένες αντιλήψεις και η θρησκεία κατανοείται ως μια παράμετρος στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης. Ανεξαρτήτως των προβληματισμών που εγείρει σχετικά με την έννοια της προόδου, φαίνεται να θεωρεί ως ύψιστης σημασίας ιστορικά την πορεία που διαγράφει το ανθρώπινο είδος, το που ήταν σε σχέση με το που πορεύεται⁸⁸. Μοιάζει να ενδύει την ιδεολογία του μάλιστα με το μανδύα της αντικειμενικής επιστημονικότητας⁸⁹. Ατενίζοντας το μέλλον βλέπει την ανθρωπότητα να ακροβατεί μεταξύ παραδείσου και κολάσεως⁹⁰, όπου καθοριστικός θα είναι βέβαια και ο ρόλος των νέων «θρησκειών»⁹¹. Βέβαια αξίζει να σημειώσει κανείς ότι και μόνο η ανάδυση στο προσκήνιο της ιστορίας των νέων αυτών «θρησκειών» και μάλιστα ως καθοριστικών παραγόντων στην ιστορική εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών υποσκάπτει τις όποιες ντετερμινιστικές προϋποθέσεις της θεωρίας του ίδιου του Χαράρι. Άλλωστε, στο γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι δημιουργός έχει ως αποτέλεσμα το να υπάρχουν κοινωνικές πραγματικότητες και οντότητες που αποτελούν κάτι το αληθινά καινούργιο⁹², όπως οι νέες Τεχνολογίες, αλλά και οι νέες Τεχνοθρησκείες.

⁸⁷ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 248.

⁸⁸ Zoltán Pető, ό.π.

⁸⁹ Το ίδιο.

⁹⁰ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 420.

⁹¹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 24.

⁹² Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ 'ΑΩ» Η' «ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΞΑΠΟΔΩ;» Δοκιμές για τη συνδιάλεξη Φυσικών και Θεολόγων, Ανάτυπο από τον Χαριστήριο Τόμο, «Φιόρα Τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό» (Ζάκυνθος: Εκδόσεις Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την Εκδοση Τμητικού Τόμου, 2009), σελ. 785.

2.2 Οι νέες Τεχνοθρησκείες

2.2.1 Οι νέες «θρησκείες» ως αίτημα του σύγχρονου κόσμου

Πηγή των νέων θρησκειών είναι τα νέα αιτήματα του σύγχρονου ανθρώπου. Καθώς ο φιλελευθερισμός δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται σε αυτά πολλοί επέστρεψαν στο παλαιότερο αφήγημα του εθνοφυλετισμού. Ο Χαράρι αντιτίθεται στην προοπτική να χαθούμε σε αναμνήσεις και αντ' αυτού προέβαλε την ανάγκη να προχωρήσουμε σε νέα αφηγήματα του μέλλοντος, παρουσιάζοντας στο έργο του αυτά του Νταταϊσμού και του Τεχνοανθρωπισμού⁹³. Ο Χαράρι διαβλέπει 2 νέες μελλοντικές θρησκείες: Τον Νταταϊσμό (= Posthumanism, Μετανθρωπισμός) και τον Τεχνοανθρωπισμό (Techno-humanism =transhumanism, Υπερανθρωπισμός)⁹⁴, με το πιο ενδιαφέρον μέρος του πλανήτη από θρησκευτικής πλευράς να είναι πλέον, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η Silicon Valley⁹⁵. Και αυτό παρά την παρατηρούμενη στην εποχή μας άνοδο του ριζοσπαστικού Ισλάμ και του χριστιανικού φονταμενταλισμού. Εκεί οι γκουρού της υψηλής τεχνολογίας διαμορφώνουν δύο νέες θρησκείες οι οποίες δεν έχουν να κάνουν με το Θεό της μεταφυσικής, αλλά με την ίδια την Τεχνολογία. Υπόσχονται τα αρχέγονα δώρα της ειρήνης, της ευτυχίας, της ευημερίας ακόμα και της αιώνιας ζωής, όχι μετά θάνατον αλλά τουναντίον ως επίγειες πραγματικότητες με τη βοήθεια της τεχνολογίας⁹⁶.

Διατυπώνει λοιπόν μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θεωρία σχετικά με την ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας και την αυτοσυνειδησία του ανθρώπου, όπως διαμορφώνεται στη σύγχρονη εποχή. Σύμφωνα με τον Χαράρι για αιώνες η ανθρωπότητα προσέδιδε αυθεντία στο θείο και στη συνέχεια ο ανθρωπισμός προσέδωσε αυθεντία στον άνθρωπο. Στη σύγχρονη εποχή αυτή ακριβώς η αυθεντία προσδίδεται σταδιακά στους αλγορίθμους και τις μεγάλες Βάσεις Δεδομένων (Big Data)⁹⁷. Αυτή η τάση μπορεί να ονομαστεί Νταταϊσμός (Dataism). Σύμφωνα με αυτή

⁹³ Mads Larsen, ό.π.

⁹⁴ Francesca Ferrando, *Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations*, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.researchgate.net/publication/304333989_Posthumanism_Transhumanism_Antihumanism_Metahumanism_and_New_Materialisms_Differences_and_Relations (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

⁹⁵ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 409.

⁹⁶ Το ίδιο.

⁹⁷ Yuval Noah Harari, *Yuval Noah Harari on big data, Google and the end of free will*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ft.com/content/50bb4830-6a4c-11e6-ae5b-a7cc5dd5a28c>

τη θεώρηση όλο το σύμπαν είναι μια Ροή Δεδομένων και οι οργανισμοί είναι βιοχημικοί αλγόριθμοι. Τα συναισθήματα και οι σκέψεις μας είναι σε ένα μεγάλο βαθμό έκφραση αυτών των βιοχημικών διεργασιών, όπως εξελικτικά διαμορφώθηκαν για χιλιάδες χρόνια⁹⁸.

Ο όρος Νταταϊσμός περιγράφει ένα σύγχρονο φιλοσοφικό ρεύμα⁹⁹. Ο Χαράρι τον ορίζει ως νέα θρησκεία που μπορεί να προσφέρει την ευτυχία, την ειρήνη και την αιώνια ζωή που υπόσχονται οι παραδοσιακές θρησκείες, όχι όμως μετά θάνατον, αλλά εδώ στη γη¹⁰⁰. Για τον Νταταϊσμό διαφορετικά πράγματα όπως τα κομμάτια κλασικής μουσικής, οι βιολογικοί οργανισμοί και το χρηματιστήριο θεωρούνται υπό το ίδιο πρίσμα ως μοτίβα πληροφοριών, τα οποία μπορεί να χαρτογραφηθούν ως ροές δεδομένων και όσο συνδέονται οι ροές δεδομένων μεταξύ τους, τόσο προσεγγίζουμε ένα καθολικό σύστημα επεξεργασίας δεδομένων, το οποίο μπορεί να ειπωθεί ότι θα μοιάζει με «Θεό»¹⁰¹.

Οι «θρησκείες» υπηρετούν την κοινωνική συνοχή και εξαίρεση δεν αποτελεί ο Νταταϊσμός, ο οποίος υπόσχεται ένα είδος επίγειου παράδεισου με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών¹⁰². Σημαντικός όμως σε τελική ανάλυση είναι ο κάθε άνθρωπος ξεχωριστά, στον οποίο συναντούμε τον πόνο και την ευτυχία. Τα έθνη και οι επιχειρήσεις επισημαίνει δεν υποφέρουν, μόνο ο κάθε άνθρωπος ως ξεχωριστή ύπαρξη, και η νέα κατάσταση φαίνεται να δημιουργεί απίστευτες ευκαιρίες, αλλά και φοβερούς κινδύνους¹⁰³. Ο Χαράρι επισημαίνει ως πιθανή προοπτική το να μπορέσει η ανθρωπότητα να μεταθέσει το μέλλον της Εξέλιξης από τη φυσική επιλογή στα ίδια της τα χέρια, μέσα από την ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας, ενώ παράλληλα θα μεγιστοποιηθεί η δυνατότητα υπερσυγκέντρωσης Δεδομένων που μας αφορούν¹⁰⁴.

(ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

⁹⁸ Το ίδιο.

⁹⁹ Bohyun Kim, *The Peril of 'Data-ism'*, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.infotoday.com/OnlineSearcher/Articles/Technology-and-Power/The-Peril-of-Dataism-135012.shtml> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹⁰⁰ Mehmet Aydın Baytaş, ό.π.

¹⁰¹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 444.

¹⁰² Arik Gabbai, *What Makes Humans Different? Fiction and Cooperation*, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/what-makes-humans-different-fiction-and-cooperation-180953986/?fbclid=IwAR0Z3CGpTCkguDYRoB8SYu-VHXZC6_8pwCNpOBnX4TRc9PPuJYpn7EYYGk (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹⁰³ Το ίδιο.

¹⁰⁴ Marcelo Gleiser, *Biometric Data And The Rise Of Digital Dictatorship*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.npr.org/sections/13.7/2018/02/28/589477976/biometric-data-and-the-rise-of-digital-dictatorship?t=1641678165050> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

Η επιστήμη αποτελεί την καλύτερη πηγή γνώσης σχετικά με την πραγματικότητα και μετατρέπεται σε δύναμη μέσω της τεχνολογίας με τους ανθρώπους όμως να παραμένουν εξαρτημένοι από το φαντασιακό σε σχέση με το πώς θα χρησιμοποιήσουν τη δύναμη αυτή¹⁰⁵. Ήδη στο έργο *Frankenstein* (1818) της Mary Shelley υπάρχει μια μετατόπιση της δύναμης που δίνει ζωή από το θεϊκό στο επιστημονικό, καθώς εμπνεύστηκε από μια εποχή πειραμάτων σχετικών με τον ηλεκτρισμό¹⁰⁶. Η ιστορία του Φρανκενστάιν, αναφέρει ο Χαράρι, έχει γίνει ο θεμέλιος λίθος της καινούργιας επιστημονικής μυθολογίας¹⁰⁷. Καθώς η Τεχνολογία φαίνεται να προχωρά στην κατεύθυνση να κάνει εφικτή την ανθρώπινη αναβάθμιση, την υπέρβαση των γηρατειών και να προσπαθεί να βρει το βιοχημικό κλειδί της ευτυχίας, θα έλεγε κανείς ότι οι άνθρωποι θα ενδιαφέρονται λιγότερο για φαντασιακούς θεούς, έθνη και εταιρείες και θα δώσουν προτεραιότητα στην αποκωδικοποίηση της φυσικής και βιολογικής πραγματικότητας. Στην πράξη όμως αναγνωρίζει ο Χαράρι ότι τα πράγματα είναι ασφαλώς πιο περίπλοκα, καθώς η επιστήμη δεν αντικατέστησε τους μύθους με γεγονότα. Αντί να καταρρεύσει η διϋποκειμενική πραγματικότητα η επιστήμη φαίνεται να ενισχύει υπάρχοντες ή αναδυόμενους μύθους και μάλιστα να τους καθιστά ισχυρότερους, καθώς μπορεί να τεθεί στην υπηρεσία των μύθων αυτών και τελικά η διάκριση μεταξύ φαντασιακού και πραγματικού να καταστεί ακόμη πιο δύσκολη από ποτέ.¹⁰⁸

2.2.2 Η μυθολογική διάσταση των νέων «θρησκειών»

Ο Νταταϊσμός ξεκίνησε ως ουδέτερη επιστημονική θεωρία, αλλά φαίνεται να εξελίσσεται σε θρησκεία που προσπαθεί να καθορίσει ποιο είναι το σωστό και το λάθος. Ύψιστη αξία αυτής της νέας θρησκείας είναι η «Ροή Δεδομένων». Η ίδια η ζωή αποτελεί άλλωστε κατά τη θεώρηση αυτή μια ροή δεδομένων και στόχος είναι η διάχυση αυτής της ροής σε συμπαντικό επίπεδο. Ο άνθρωπος δεν είναι η κορωνίδα της Δημιουργίας, δεν είναι κάτι το άγιο ή ξεχωριστό και μάλλον αποτελεί ένα εργαλείο για

¹⁰⁵ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 414–19, 424

¹⁰⁶ Jenny McGrath, *How the mystery of electricity helped 18-year-old Mary Shelley create 'Frankenstein'*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.businessinsider.com/mary-shelley-frankenstein-electricity-experiments-galvanism-2024-2> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹⁰⁷ Yuval Noah Harari, *Sapiens*, ό.π., σ. 461.

¹⁰⁸ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 209.

να διαμορφωθεί ένα Διαδίκτυο-όλων-των-όντων, το οποίο θα έχει τη δύναμη να επεκταθεί πέρα από τον πλανήτη μας σε γαλαξιακό και ακόμη και διαγαλαξιακό επίπεδο. Πρόκειται κατά το Χαράρι για ένα κοσμολογικό σύστημα επεξεργασίας πληροφοριών που μοιάζει με Θεό, αφού θα είναι κυριολεκτικά παντού, θα ελέγχει τα πάντα και οι άνθρωποι θα αφομοιώνονται σε αυτό. Πρόκειται για ένα όραμα που έχει έντονα θρησκευτικά χαρακτηριστικά και φαίνεται ότι οι προφήτες του Νταταϊσμού χρησιμοποιούν συνειδητά παραδοσιακή θρησκευτική γλώσσα που παραπέμπει στη μεσσιανική εσχατολογία¹⁰⁹. Για παράδειγμα το βιβλίο του Ρέι Κέρζουελ (1948,-) «Η Μοναδικότητα είναι Εγγύς»¹¹⁰ απηχεί την προαναγγελία του Ιωάννη του Προδρόμου «ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν»¹¹¹ και παραπέμπει επίσης σε μια εσχατολογία αντίστοιχη με αυτήν του λειτουργικού-ευχαριστιακού όρου Μαραναθά στην αραμαϊκή γλώσσα («ὁ Κύριος ἐγγύς»), ο οποίος βέβαια είναι χριστοκεντρικός και έχει σαφώς εσχατολογικό περιεχόμενο¹¹².

Στον τεχνικό μετανθρωπισμό συναντούμε λοιπόν ως κεντρική την έννοια της «μοναδικότητας», η οποία περιγράφει τη συνθήκη κατά την οποία μια τεχνητή νοημοσύνη θα υπερκεράσει τον άνθρωπο σε όλα τα επίπεδα¹¹³. Η έλευση της μοναδικότητας μοιάζει ακριβώς να προσλαμβάνει χαρακτήρα θρησκευτικού γεγονότος και η γλώσσα που χρησιμοποιείται θυμίζει πράγματι κείμενα της ιουδαϊκής και χριστιανικής αποκαλυπτικής γραμματείας¹¹⁴. Είναι εύλογη λοιπόν η ερμηνεία του υπερανθρωπισμού ως θρησκείας, καθώς υιοθετεί ένα είδος σωτηριολογικής αντίληψης της ιστορίας προβάλλοντας μια τεχνική εσχατολογία που οραματίζεται τον άνθρωπο να απαλλάσσεται από την ανθρώπινη οδύνη και να γίνεται αθάνατος¹¹⁵.

Παρά ταύτα οι περισσότεροι εκπρόσωποι των ρευμάτων αυτών δηλώνουν άθεοι και αγνωστικιστές¹¹⁶, πράγμα παράδοξο, καθότι θα μπορούσαν πράγματι να χαρακτηριστούν τα ρεύματα αυτά ως τεχνοθρησκεία, αφού συναντά κανείς σωτηριολογικά στοιχεία και ευαγγελίζεται ένα είδος θέωσης του ανθρώπου. Παρά τον

¹⁰⁹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 444.

¹¹⁰ Ray Kurzweil, *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology* (New York: Εκδόσεις Viking, 2005).

¹¹¹ Ματθ. 3,2.

¹¹² Ιωάννου Ζηζιούλα, «Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού (α' μέρος)», *Σύναξη* 49 (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 1994) σελ. 10.

¹¹³ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 269.

¹¹⁴ Το ίδιο, σ. 280.

¹¹⁵ Το ίδιο, σ. 282.

¹¹⁶ Το ίδιο, σ. 283.

αυτοπροσδιορισμό των υπερανθρωπιστών και των τεχνικών μετανθρωπιστών ως ορθολογιστών και ενώ επιμένουν να υπερασπίζονται την επιστημονικότητα της θεωρίας τους, παρά ταύτα διαβλέπει κανείς μυθολογικά στοιχεία του αρχαίου κόσμου και αντιλήψεις που παραπέμπουν στη μαγεία και την αλχημεία, όταν αναφέρονται σε επιδίωξη αθανασίας, παντοδυναμίας, κυριαρχίας στο σύμπαν και θέωσης του ανθρώπου¹¹⁷.

Όπως οι καπιταλιστές πιστεύουν στο αόρατο χέρι της αγοράς, έτσι και οι νταταϊστές πιστεύουν στο αόρατο χέρι της «Ροής Δεδομένων». Καθώς ένα παγκόσμιο σύστημα επεξεργασίας δεδομένων θα αποκτά ένα είδος παντογνωσίας και παντοδυναμίας, η σύνδεση μαζί του θα αποτελεί την πηγή κάθε νοήματος. Οι άνθρωποι θα θελήσουν λοιπόν οι ίδιοι να αφομοιωθούν σε αυτό με σκοπό να γίνουν μέρος σε κάτι μεγαλύτερο από τους ίδιους¹¹⁸. Με βάση τις παραδοσιακές θρησκείες ο Θεός είναι παντεπόπτης και ενδιαφέρεται για τα λόγια, τα έργα, αλλά και τις σκέψεις και τα συναισθήματα των ανθρώπων, τα οποία συνυφαίνονται με ένα θεϊκό σχέδιο για τον κόσμο. Αντίστοιχα ο νταταϊσμός υποστηρίζει ότι όλες μας οι ενέργειες και οι εσωτερικές σκέψεις και τα συναισθήματα είναι κομμάτι μιας τεράστιας Ροής Δεδομένων στην οποία κυριαρχούν οι αλγόριθμοι. Πολλοί άνθρωποι φαίνεται να αρέσκονται σε αυτό και οι θιασώτες αυτής της θεώρησης συνδέουν την ίδια την αξία μιας εμπειρίας με το μοίρασμά της με άλλους, με το να αποτελέσει στοιχείο μιας παγκόσμιας ανταλλαγής πληροφοριών¹¹⁹.

2.2.3 Ο ανθρωπολογικός αντίκτυπος

Ο Νταταϊσμός υιοθετεί μια αυστηρή χρησιμοθηρική θεώρηση της ανθρωπότητας, αποδίδοντας αξία στις ανθρώπινες εμπειρίες και ικανότητες με βάση το κατά πόσο χρησιμεύουν στο πλαίσιο των μηχανισμών επεξεργασίας δεδομένων. Εάν ένας αλγόριθμος παράγει καλύτερο αποτέλεσμα, τότε η ανθρώπινη εμπειρία χάνει την αξία της¹²⁰.

Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε με προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών όχι μόνο έναν οδηγό ταξί ή και ένα γιατρό, αλλά και ένα

¹¹⁷ Το ίδιο, σ. 37.

¹¹⁸ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 449.

¹¹⁹ Το ίδιο, σ. 450.

¹²⁰ Το ίδιο, σ. 452.

δικηγόρο ή καλλιτέχνες. Αρκεί να μπορέσουν να παράγουν βέλτιστο έργο. Δεν χρειάζεται κατά τη θεώρηση αυτή να μας προβληματίσει το αν έχουν τα προγράμματα αυτά συνείδηση ή υποκειμενικές εμπειρίες. Αποϊεροποιείται η αξία της ανθρώπινης εμπειρίας, η οποία θεωρείται πλέον ένας απλός αλγόριθμος και μάλιστα ξεπερασμένος¹²¹. Η προσδοκία ολοένα και καλύτερων αλγορίθμων επηρεάζει αυτή καθεαυτή την αξιολογική ιεράρχηση.

Πρόκειται για μια στροφή από την ανθρωποκεντρική σε μια δεδομενο-κεντρική θεώρηση του κόσμου, η οποία δεν έχει καθαρά φιλοσοφικό χαρακτήρα, αλλά πρακτικό. Για το λόγο αυτό και αποτελεί μια πραγματική επανάσταση καθώς επηρεάζει στην καθημερινότητα τη ζωή των ανθρώπων. Αυτό καθιστά την ιδεολογία αυτή ικανή να αλλάξει τον κόσμο. Όπως ο ανθρωπισμός με την ιδέα ότι ο άνθρωπος δημιούργησε τους Θεούς του, έτσι και ο νταταϊσμός με την ιδέα ότι οι οργανισμοί είναι αλγόριθμοι αναμένεται να επιδράσει βαθιά και πρακτικά στις κοινωνικές δομές και στη διαμόρφωση του μελλοντικού κόσμου¹²².

Στον Νταταϊσμό το φράγμα ανάμεσα στα ζώα και τις μηχανές καταρρίπτεται και οι ηλεκτρονικοί αλγόριθμοι αναμένεται να συνυπάρξουν και ενδεχομένως να ξεπεράσουν τους βιοχημικούς αλγόριθμους¹²³. Πολιτικοί μάλιστα επιστήμονες όλο και περισσότερο τείνουν να ερμηνεύσουν τις ανθρώπινες πολιτικές δομές ως συστήματα επεξεργασίας πληροφοριών. Υπό αυτό το πρίσμα ο καπιταλισμός και ο κομμουνισμός, η δημοκρατία και η δικτατορία είναι ουσιαστικά ανταγωνιστικοί μηχανισμοί συγκέντρωσης και επεξεργασίας πληροφοριών¹²⁴.

Παράλληλα, υιοθετώντας ιδεώδη του Τεχνο-ανθρωπισμού (transhumanism, Υπερανθρωπισμός) ο Χαράρι οραματίζεται την υπέρβαση της ευφυΐας και της συνείδησης όπως τις γνωρίζουμε μέχρι τώρα¹²⁵. Ο Τεχνοανθρωπισμός θεωρεί ότι το ανθρώπινο είδος όπως το γνωρίζουμε έχει δρασκελίσει ήδη την ιστορική του πορεία και οφείλουμε να χρησιμοποιήσουμε την Τεχνολογία με σκοπό να δημιουργήσουμε ένα νέο είδος ανθρώπου, το οποίο ο Χαράρι αποκαλεί και «Homo Deus», το οποίο θα διατηρήσει κάποια απαραίτητα ανθρώπινα χαρακτηριστικά, αλλά θα έχει αναβαθμισμένες φυσικές και διανοητικές ικανότητες. Θα πρόκειται για ένα ανώτερο

¹²¹ Το ίδιο, σ. 453.

¹²² Το ίδιο, σ. 454.

¹²³ Το ίδιο, σ. 428.

¹²⁴ Το ίδιο, σ. 435.

¹²⁵ Zoltán Pető, ό.π.

μοντέλο ανθρώπου, το οποίο θα μπορεί να ανταγωνιστεί την Τεχνητή Νοημοσύνη και τους αλγόριθμους χωρίς συνείδηση, διατηρώντας τον άνθρωπο στον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει στον πλανήτη¹²⁶. Με τον όρο «ανθρώπινη αναβάθμιση» περιγράφεται ακριβώς κάθε παρέμβαση με σκοπό την βελτίωση του ανθρώπου ή των λειτουργιών του σε ένα βαθμό μεγαλύτερο απ' ό,τι είναι αναγκαίο για την διατήρηση ή την αποκατάσταση της υγείας του¹²⁷.

Ο τεχνοανθρωπισμός εξιδανικεύει την ελεύθερη βούληση, θεωρώντας την καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη του είδους. Με βάση τις επιθυμίες μας θέτει τους στόχους ανάπτυξης των διανοητικών μας δυνατοτήτων και προετοιμάζει τα επόμενα εξελικτικά στάδια για τον ανθρώπινο νου. Ο Χαράρι όμως διερωτάται πως θα ληφθούν οι αποφάσεις όταν η τεχνολογική πρόοδος δώσει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να επεξεργαστεί και να μορφοποιήσει τις ίδιες τις επιθυμίες του¹²⁸. Η τεχνολογική πρόοδος φαίνεται να έχει διαφορετική ατζέντα από αυτήν που υποθέτουν κάποιοι, καθώς δεν μοιάζει να ενδιαφέρεται στο να αφουγκραστεί την εσωτερική μας φωνή, αλλά μάλλον θέλει να την ελέγξει. Όσο μάλιστα γίνεται συνείδηση η ιδέα ότι αυτή η φωνή παράγεται από το βιοχημικό μας σύστημα, τόσο θα τίθεται ως στόχος το να επιδράσουμε στον ίδιο τον τρόπο λειτουργίας του¹²⁹.

Παράλληλα, επιστήμονες όπως ο De Grey είναι πολύ πιο τολμηροί ήδη σε σχέση με την επέκταση του προσδόκιμου ζωής, αντιμετωπίζοντας το γήρας ως ασθένεια προς θεραπεία¹³⁰. Θανατισμός (deathism) από την άλλη ονομάζεται η αντίληψη ότι ο θάνατος είναι φυσικός, αναπόφευκτος και επιθυμητός και για τους υπερανθρωπιστές η απόρριψη της ριζικής αναβάθμισης εξαιτίας του συνιστά μια μορφή «αυτοκτονίας», ενώ θεωρούν ότι επηρεάζει από το παρόν ως ιδεολογία στην αναστολή των στρατηγικών μηχανικής αντιγήρανσης¹³¹. Στον αντίποδα είναι λοιπόν οι «βιοσυντηρητικοί», όπως καλούνται όσοι απορρίπτουν τη ριζική ανθρώπινη αναβάθμιση αποσκοπώντας στην προστασία της ανθρώπινης φύσης¹³². Ακόμα και η μακροζωία, για παράδειγμα τα 150 έτη ζωής, είναι ικανά πάντως να μετασηματίσουν

¹²⁶ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 410.

¹²⁷ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 14.

¹²⁸ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 423.

¹²⁹ Το ίδιο, σ. 424

¹³⁰ Aubrey de Grey, Michael Rae, *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs That Could Reverse Human Aging in Our Lifetime* (New York: Εκδόσεις St. Martin's Press, 2008), σ. 67-68.

¹³¹ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 200.

¹³² Το ίδιο, σ. 20.

τη δομή της οικογένειας, το γάμο και τη σχέση γονέα-τέκνου¹³³ και για το λόγο αυτό ήδη η ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας αποτελεί ερέθισμα για δημόσιο διάλογο σε παγκόσμιο επίπεδο.

Θεωρείται κοινός τόπος ήδη στην εποχή μας το ευμετάβλητο της ανθρώπινης κατάστασης με βάση την πρόοδο της βιοτεχνολογίας με την προοπτική της αλλαγής να διαφαίνεται μάλλον δεδομένη στις επόμενες δεκαετίες¹³⁴. Πλέον οι βιοτεχνολόγοι δεν περιμένουν τη φυσική εξέλιξη στην ανθρώπινη φύση, αλλά προσανατολίζονται στην επέμβαση στο γενετικό κώδικα, τις αλλαγές στη βιοχημική ισορροπία και τη χρήση μηχανικής τεχνολογίας με σκοπό τη δυνατότητα δημιουργίας ενός νέου είδους ανθρώπου¹³⁵. Μέσω της τεχνικής ο υπερανθρωπισμός προσπαθεί να πραγματοποιήσει ιδεώδη, τα οποία ο ανθρωπισμός επεδίωκε μέσω της παιδείας και της πνευματικής και σωματικής άσκησης. Από την ανθρωπολογική περιγραφή του ανθρώπου ως όντος ικανού για αυθυπέρβαση προβαίνει στο πρόσταγμα για έλεγχο της βιολογικής εξέλιξης μέσω της τεχνικής¹³⁶.

Το τρίπτυχο αθανασία, ευτυχία και θεοποίηση προβάλλει ως τρόπαιο για το νέο είδος αυτό ανθρώπου¹³⁷, ο οποίος θα είναι δυνατόν να πεθάνει, αλλά θα μπορεί να το αποφύγει¹³⁸. Θα ελέγχει επίσης τη βιοχημική του ισορροπία και θα μπορεί να απολαμβάνει ευχάριστες αισθήσεις στο σώμα του¹³⁹, το οποίο είναι απαραίτητο για την ευτυχία του¹⁴⁰. Τέλος, η θεοποίηση με μια ευρεία πολυθεϊστική οπτική συνίσταται στην υπέρβαση των ορίων της ανθρώπινης φύσης όπως τα γνωρίζουμε και στην απόκτηση νέων δυνατοτήτων¹⁴¹. Στον υπερανθρωπισμό η βιολογική εξέλιξη θεωρείται ατελής και η ευθύνη των ανθρώπων είναι να την αναλάβουμε οι ίδιοι και να της δώσουμε κατεύθυνση. Υιοθετεί ο υπερανθρωπισμός τα ιδεώδη της αυτογνωσίας, της αυτονομίας και του ορθού λόγου από τον ανθρωπισμό, του οποίου θέλει να αποτελέσει το επόμενο στάδιο, μεθερμηνεύοντας τα σε μια νεοδαρβινική οπτική με αναφορά στο ιδεώδες της

¹³³ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 29–30.

¹³⁴ Mark C. Taylor, *After The Human. The increasingly symbiotic relationship between humans and technology signals a new era in the evolution of life on Earth*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.noemamag.com/after-the-human/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹³⁵ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 50-51.

¹³⁶ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 94.

¹³⁷ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 3–24.

¹³⁸ Το ίδιο, σ. 29.

¹³⁹ Το ίδιο, σ. 49.

¹⁴⁰ Το ίδιο, σ. 41.

¹⁴¹ Το ίδιο, σ. 50.

δημιουργίας ενός νέου αναβαθμισμένου ανθρώπινου είδους¹⁴². Οι υπερανθρωπιστές θεωρούν ως ηθικό καθήκον των ανθρώπων να υπερβούν τα όρια της ανθρωπότητας, τα οποία στο παρελθόν θεωρούνταν απόλυτα και ανυπέρβλητα, χωρίς όμως να είναι¹⁴³. Ο υπερανθρωπισμός βλέπει την ανθρώπινη εξέλιξη τελεολογικά και θεμέλιο αυτού είναι μια πεποίθηση ότι η ανθρωπότητα θα προοδεύει αιώνια, αρκεί να αφιερωθεί ανενδοίαστα στην επιστήμη¹⁴⁴.

Στο όραμα του Χαράρι περί «Homo Deus», ο οποίος θα αντικαταστήσει τον Homo Sapiens εξελικτικά, δεν συναντούμε μια αντίληψη περί θεότητας με υπερβατικά χαρακτηριστικά, το οποίο άλλωστε θα ήταν αντίθετο με την εν γένει θεώρησή του. Πρόκειται για μια έκφραση στην οποία η έννοια «θεός» δεν έχει, σύμφωνα με τον ίδιο, καμία έννοια Παντοδυναμίας, αλλά παραπέμπει στους θεούς της ελληνικής μυθολογίας και αναφέρεται απλά σε διεύρυνση των φυσικών δυνατοτήτων του ανθρώπου σε σχέση με το πώς τις αναγνωρίζουμε σήμερα¹⁴⁵. Στη σκέψη του Χαράρι ο θάνατος δεν είναι μεταφυσικό στοιχείο και ως εκ τούτου σε μια μηχανιστική θέαση του ανθρώπου μπορεί να είναι απλά μια τεχνική δυσλειτουργία. Με παρόμοιο τρόπο ακόμη και η δυστυχία μπορεί να ειπωθεί ως δυσλειτουργία του οργανισμού¹⁴⁶. Τονίζει πάντως με σαφήνεια ότι από την εξελικτική πορεία του ανθρώπου δεν μπορεί να προκύψει τίποτε αόρατο, αμετάβλητο ή αιώνιο. Σημειώνει μάλιστα ότι για την επιστήμη δεν μπορούν να υπάρχουν μεταφυσικές πραγματικότητες. Διαπιστώνει ότι οι επιστήμονες απέχουν πάρα πολύ από το να λύσουν το αίνιγμα του νου και της συνείδησης, αλλά ως επιστήμονες μπορούν τελικά να παραδεχτούν απλά την άγνοιά τους¹⁴⁷.

2.2.4 Κριτική θεώρηση

Στη θεώρηση του ίδιου του Χαράρι σαφέστατα ο Νταταϊσμός δεν μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα περί συνείδησης και του πώς λειτουργεί ο εγκέφαλος των δισεκατομμυρίων νευρώνων, ώστε να βιώνουμε τα υποκειμενικά συναισθήματα του

¹⁴² Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 17.

¹⁴³ Το ίδιο, σ. 19.

¹⁴⁴ Το ίδιο, σ. 95.

¹⁴⁵ Samuel Parkison, *Homo Deus: A Review*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://samuelparkison.wordpress.com/2019/10/31/homo-deus-a-review/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹⁴⁶ Το ίδιο.

¹⁴⁷ Το ίδιο.

φόβου ή της αγάπης. Παραδέχεται ότι μπορεί η αντίληψη του Νταταϊσμού να είναι λανθασμένη, γιατί αποτελεί «δόγμα». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι αποκλείεται να κυριαρχήσει ως ιδεολογία στο μέλλον¹⁴⁸. Μάλιστα επισημαίνει ότι η αυτογνωσία είναι ο μοναδικός σε τελική ανάλυση τρόπος να διατηρήσουμε κάποια εξουσία στα χέρια μας και να επιλέγουμε ανεξάρτητα από τις μεγάλες Βάσεις Δεδομένων¹⁴⁹. Ένα μεγάλο ερώτημα είναι το εάν η ανθρώπινη συνείδηση είναι υπολογιστική και αλγοριθμική. Ένας από τους λόγους αμφισβήτησης αυτού είναι η θεώρηση ότι η ίδια η μαθηματική κατανόηση δεν είναι υπολογιστική και αλγοριθμική και επομένως μια πραγματικά ισχυρή Τεχνητή Νοημοσύνη είναι αδύνατη, αφού αυτή βασίζεται σε καθαρά υπολογιστική θεωρία του Νου¹⁵⁰.

Ο τεχνικός μετανθρωπισμός σε σύγκριση με τον υπερανθρωπισμό διαφέρει για τον άνθρωπο και αυτό εκφράζεται στην απαξίωση του ίδιου του ανθρώπινου σώματος. Το οποίο στον κλασικό ανθρωπισμό αποτελεί μέρος του εαυτού και πηγή απόλαυσης¹⁵¹. Αντιλαμβανόμενος ο τεχνικός μετανθρωπισμός τον άνθρωπο αποκλειστικά ως καλά ορισμένο σύνολο πληροφοριών, επιδεικνύει έναν ιδεαλιστικό μονισμό¹⁵². Για τον τεχνικό μετανθρωπισμό το ανθρώπινο είδος αποτελεί απλά ένα ενδιάμεσο εξελικτικό στάδιο για τη δημιουργία μιας τεχνικής ετερότητας, ενός μεταβιολογικού είδους, με τη διαφορά αναβαθμισμένων και μη αναβαθμισμένων να είναι αντίστοιχη της διαφοράς ανθρώπου και αυστραλοπιθήκων¹⁵³. Ενώ ο τεχνικός μετανθρωπισμός καταλήγει σε έναν ιδεαλιστικό μονισμό, στον αντίποδά του ο υπερανθρωπισμός, ανάγοντας όλες τις διανοητικές και ψυχικές ικανότητες ενός ανθρώπου στο βιολογικό τους υπόβαθρο, το οποίο και προσπαθεί να βελτιώσει, καταλήγει σε έναν υλιστικό μονισμό¹⁵⁴.

Ο φιλόσοφος Θεοφάνης Τάσης (Μόναχο, 1976-) εισηγείται την έννοια της «φρόνιμης αναβάθμισης». Έχοντας κίνητρο την προστασία της ανθρωπότητας, αποκλείει την προγεννητική αναβάθμιση με εξαίρεση τη γενετική θεραπεία και συζητά το ενδεχόμενο επιτρεπόμενων αναβαθμίσεων σχετικά με επιμέρους ήδη υπάρχουσες ιδιότητες και ικανότητες του ανθρώπου, χωρίς να απειλείται η διεύρυνση των βιολογικών ορίων,

¹⁴⁸ Yuval Noah Harari, *Yuval Noah Harari on big data*, ό.π.

¹⁴⁹ Το ίδιο.

¹⁵⁰ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 263.

¹⁵¹ Το ίδιο, σ. 236.

¹⁵² Το ίδιο, σ. 237.

¹⁵³ Το ίδιο, σ. 27.

¹⁵⁴ Το ίδιο, σ. 363.

χωρίς να είναι κληρονομήσιμες και με την προϋπόθεση να γίνουν σταδιακά προσβάσιμες ευρέως¹⁵⁵.

Ο Χαράρι αναγνωρίζει το ενδεχόμενο ο Νταταϊσμός να σφάλει και οι οργανισμοί να μην είναι απλά αλγόριθμοι. Ακόμα όμως και σε αυτή την περίπτωση τονίζει τη δυναμική της νέας θρησκείας, η οποία και πάλι μπορεί να επικρατήσει. Αυτό το στηρίζει στα ιστορικά παραδείγματα των προηγούμενων θρησκειών, οι οποίες παρά τα θεμελιώδη λάθη τους έγιναν δημοφιλείς, απέκτησαν τεράστια εξουσία και άσκησαν τεράστια επίδραση στις ανθρώπινες κοινωνίες. Θεωρεί ότι αφού το κατόρθωσαν αυτό ο Χριστιανισμός και ο Κομμουνισμός, άρα δύναται και ο νταταϊσμός δεδομένης μάλιστα της διάδοσης του στην επιστημονική κοινότητα. Ένα ενοποιημένο επιστημονικό σύστημα, όπως το προβάλλει, μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε δόγμα. Ακόμα και οι επιστημονικές διαφοροποιήσεις από αυτό θα φαντάζονται ως αιρετικές αποκλίσεις, οι οποίες θα επιβεβαιώνουν την ισχύ του¹⁵⁶.

Αν ο Νταταϊσμός κυριαρχήσει στον κόσμο γεννάται βέβαια το ερώτημα του τι θα απογίνει ο άνθρωπος. Στην αρχή ενδεχομένως υπηρετήσει τις ανθρωπιστικές προσδοκίες για υγεία, ευτυχία και δύναμη. Θα υπηρετήσει ενδεχομένως και το όραμα της αθανασίας και παντοδυναμίας του ανθρώπου¹⁵⁷. Για να κατορθωθεί όμως αυτό προτεραιότητα θα δοθεί στην ανάπτυξη πανίσχυρων αλγορίθμων που θα μπορούν να επεξεργαστούν αποτελεσματικά τεράστιο όγκο πληροφοριών και να φέρουν σε πραγμάτωση τα προσδοκώμενα. Από τη στιγμή λοιπόν που η αυθεντία και εξουσία θα μεταφερθεί από τους ανθρώπους σε αλγόριθμους, τα ανθρωπιστικά ιδεώδη θα μουν ενδεχομένως στο περιθώριο. Εγκαταλείποντας μια ανθρωποκεντρική θεώρηση του κόσμου τα ανθρωπιστικά ιδεώδη χάνουν την αξία τους. Δεν συντρέχει κανένας λόγος το προσδοκώμενο Διαδίκτυο-όλων-των-οντοτήτων να δώσει προτεραιότητα στην ανθρωπινότητα, όταν αυτή κατανοείται με όρους αλγοριθμικούς¹⁵⁸. Ο Νταταϊσμός ίσως απειλεί λοιπόν να κάνει στον άνθρωπο αυτό που ο ίδιος ο άνθρωπος έκανε στα ζώα. Στην πορεία της ιστορίας ο άνθρωπος δημιούργησε το δικό του παγκόσμιο δίκτυο και αξιολόγησε τα πάντα με βάση αυτό. Προτεραιότητα δόθηκε στα συμφέροντα μας και προκειμένου να εξυπηρετηθούν αυτά δεν δίστασε ο άνθρωπος να βλάψει το φυσικό

¹⁵⁵ Το ίδιο, σ. 370-1.

¹⁵⁶ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 459.

¹⁵⁷ Το ίδιο, σ. 459.

¹⁵⁸ Το ίδιο, σ. 460.

περιβάλλον. Οι ζώες και οι εμπειρίες των ζώων έπαψαν να έχουν ιδιαίτερη αξία και πολλά είδη ζώων αφέθηκαν σε αφανισμό¹⁵⁹.

Κατά τον Χαράρι δεν μπορούμε όμως πραγματικά να προβλέψουμε το μέλλον και θεωρεί όλα τα γραφόμενα του ως σενάρια τα οποία δεν αποτελούν προφητείες, αλλά απλά πιθανότητες του τι μπορεί να συμβεί. Αναγνωρίζει φυσικά ότι όταν σκεφτόμαστε το μέλλον οι ορίζοντες μας είναι συνήθως περιορισμένοι από τις ιδεολογίες και τα κοινωνικά συστήματα του παρόντος¹⁶⁰. Στη σημερινή εποχή υπάρχει έντονος διάλογος σχετικά με τα θέματα ταυτότητας φύλου, ο οποίος διεξάγεται και σε πολιτικό και νομικό επίπεδο και αυτό σύμφωνα με το Χαράρι είναι γιατί οι άνθρωποι υποσυνείδητα αισθάνονται ότι τα φλέγοντα ζητήματα του μέλλοντος θα είναι ακριβώς σχετικά με το τι μπορούμε να κάνουμε με το ίδιο μας το σώμα και με τον εγκέφαλό μας. Σαν να πρόκειται για το πρώτο θέμα στην ατζέντα του μετανθρωπισμού¹⁶¹.

Η γενετική μηχανική πάντως δεν είναι κάποιο μαγικό ραβδί που μεταμορφώνει ανθρώπους. Δεν είμαστε άθυρμα των γονιδίων μας, καθώς καθοριστικό ρόλο διαδραματίζει το κοινωνικό περιβάλλον και αυτό φαίνεται σε περιπτώσεις μελέτης συγκεκριμένων γονιδίων¹⁶², τα οποία αν και αποδεδειγμένα σχετίζονται με τη βίαιη συμπεριφορά δεν την προκαθορίζουν απόλυτα¹⁶³. Με βάση τους γενετιστές δεν υπάρχουν οι μαγικές λύσεις που προπαγανδίζονται στη σύγχρονη εποχή¹⁶⁴. Ο Χαράρι Δηλώνει ότι τον ενθουσιάζει περισσότερο η έρευνα της ανθρώπινης συνείδησης και της ανθρώπινης νόησης, στα οποία δεν έχουμε προοδεύσει ανάλογα και τα οποία θα βοηθούσαν τον άνθρωπο περισσότερο στη νοηματοδότηση της ύπαρξής του¹⁶⁵.

Από πλευράς ορθόδοξης θεολογίας οφείλουμε να διακρίνουμε ότι ο Χαράρι περιγράφει ως ιστορικός τον Νταταϊσμό ως μια νέα ιδεολογική τάση, για την οποία δεν εκφράζει καμία βεβαιότητα, όπως επισημάνθηκε. Μάλιστα περιγράφει και το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό αντίκτυπο της τάσης αυτής δίνοντας έμφαση στην ανάγκη να

¹⁵⁹ Το ίδιο, σ. 460.

¹⁶⁰ Το ίδιο, σ. 461.

¹⁶¹ David Marchese, *Yuval Noah Harari has a theory about gender debates*, ό.π.

¹⁶² Darshana Narayanan, *The Dangerous Populist Science of Yuval Noah Harari*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.currentaffairs.org/2022/07/the-dangerous-populist-science-of-yuval-noah-harari> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹⁶³ Rose McDermott, Dustin Tingley, Jonathan Cowden, Giovanni Frazzetto και Dominic D P Johnson, *Monoamine oxidase A gene (MAOA) predicts behavioral aggression following provocation*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.0808376106> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

¹⁶⁴ Darshana Narayanan, ό.π.

¹⁶⁵ Mathias Döpfner, ό.π.

προστατευτεί το ανθρώπινο πρόσωπο. Η Ορθόδοξη Εκκλησία καλείται να είναι παρούσα, ζωντανή και να μεταλαμπαδεύει το φως της Αλήθειας της, προασπίζοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα και όχι φυσικά η Ροή Δεδομένων του σύγχρονου κόσμου να τη συναντά σε κοινωνική απομόνωση ως ιστορικό θεσμό φολκλορικών αναπαραστάσεων.

3. ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΑΛΓΟΡΙΘΜΟΣ

3.1 Αλγόριθμοι και Τεχνητή Νοημοσύνη

3.1.1 Ελεύθερη βούληση και Αλγόριθμοι

Ο ανθρωπισμός τους τελευταίους αιώνες μας εμφύσησε την αντίληψη ότι ως άνθρωποι είμαστε η απόλυτη πηγή νοήματος και πως η ελεύθερη βούλησή μας είναι η ανώτατη αυθεντία. Θεωρούμε ότι μπορούμε να στηριχτούμε στις επιθυμίες και τα συναισθήματα μας αντί σε κάποια εξωτερική αυθεντία. Η συμβουλευτική που καθιερώθηκε περιλαμβάνει προτροπές όπως: «άκου τον εαυτό σου», «ακολούθησε την καρδιά σου», «εμπιστεύσου τον εαυτό σου», «κάνε αυτό που αισθάνεσαι ως σωστό». Ως αποτέλεσμα σε ένα σύγχρονο άνθρωπο δεν φαίνεται να επιδρούν ιδιαίτερα ούτε τα θρησκευτικά κείμενα ούτε οι θρησκευτικοί καθοδηγητές¹⁶⁶.

Στη φιλελεύθερη σκέψη η ιδέα της ατομικότητας στηρίζεται στις σημαντικές θεμελιώδεις παραδοχές: Ότι είμαστε άτομα, διακριτές οντότητες που δεν μπορούμε να υποδιαιεθούμε. Μέσα μας υπάρχει ένας και μοναδικός πυρήνας, ο αληθινός εαυτός μας με μία αληθινή εσωτερική φωνή¹⁶⁷. Ο αυθεντικός εαυτός μας είναι εντελώς ελεύθερος και μπορούμε να γνωρίζουμε για τον εαυτό μας πράγματα που κανείς άλλος δεν μπορεί να γνωρίζει, γιατί μόνο εμείς έχουμε πρόσβαση στην εσωτερική μας ελευθερία και να ακούσουμε την εσωτερική αυθεντική μας φωνή. Κανείς άλλος δεν μπορεί να γνωρίζει ποιοι πραγματικά είμαστε, πως νιώθουμε και τι θέλουμε. Αυτές οι υποθέσεις όμως ανατρέπονται από την νταταϊστική θεώρηση με βάση την οποία: Οι οργανισμοί είναι αλγόριθμοι και οι άνθρωποι δεν είναι ακέραια διακριτά άτομα, αλλά ένα γινόμενο διαφορετικών αλγορίθμων, χωρίς μια μοναδική εσωτερική φωνή. Οι αλγόριθμοι που συναπαρτίζουν τον άνθρωπο δεν είναι ελεύθεροι. Διαμορφώνονται από τα γονίδια μας και την επίδραση του περιβάλλοντος και οι αποφάσεις που λαμβάνουμε μπορεί να είναι ντετερμινιστικές ή τυχαίες, αλλά όχι ελεύθερες. Ένας εξωτερικός αλγόριθμος μπορεί σε θεωρητικό επίπεδο να μας γνωρίσει καλύτερα και απ' όσο εμείς οι ίδιοι, εφόσον βέβαια θα μπορούσε να έχει πρόσβαση στα βιοχημικά μας δεδομένα και σε όλο το ιστορικό συμπεριφοράς μας¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 261.

¹⁶⁷ Το ίδιο, σ. 382.

¹⁶⁸ Το ίδιο, σ. 383.

Ο φιλελευθερισμός εξιδανικεύει το υποκείμενο και αυτό για ολόκληρους αιώνες ήταν λογικό, καθώς δεν υπήρχε εναλλακτικό σύστημα να διεκδικήσει την αυθεντία. Οι πολιτικές εκλογές είναι ένα σύστημα που στηρίζεται σε αυτή την αντίληψη για τη δυνατότητα του υποκειμένου να κάνει ελεύθερες αυθεντικές επιλογές. Κινδυνεύουν όμως οι δημοκρατικές εκλογές να μεταβληθούν σε κάτι παρωχημένο, όταν εδραιωθεί η αντίληψη ότι η αυθεντία βρίσκεται στα πολιτικά δεδομένα όπως μας παρουσιάζονται ως πληροφορίες διαδικτυακά¹⁶⁹. Αν και το αφήγημα του φιλελευθερισμού ότι τα συναισθήματα μας αντανακλούν την ελεύθερη βούληση είναι έωλο, καθώς δεν υπάρχει τίποτε μαγικό ή ελεύθερο σε σχέση με τα συναισθήματα, παρά ταύτα έχουν υπάρξει το μέχρι τώρα καλύτερο κριτήριο για τις επιλογές μας¹⁷⁰. Για παράδειγμα, ένας σύγχρονος άνθρωπος θα εξετάσει τα συναισθήματά του και θα αναζητήσει βοήθεια ως προς αυτό από φιλικά ή συγγενικά του πρόσωπα και αν χρειαστεί από ψυχοθεραπευτή, ο οποίος κατέχει παρόμοια θέση με αυτήν που κατείχε ο κληρικός εξομολόγος στο παρελθόν, αλλά τους χωρίζει ένα χάσμα, με βάση το γεγονός ότι ο πρώτος χρησιμοποιεί μεθόδους για να φέρει τον θεραπευόμενο σε βαθύτερη επαφή με τα ίδια τα συναισθήματά του, στα οποία αποδίδεται η μέγιστη αξία, ενώ ο δεύτερος στηρίζεται στην εκκλησιαστική αυθεντία¹⁷¹.

Είναι σχετικά πρόσφατη ιστορικά η πίστη στην αυθεντικότητα των συναισθημάτων και των ελεύθερων επιλογών των ατόμων. Το κύρος της ατομικής ελευθερίας διακυβεύεται πλέον ενόψει των αλγορίθμων των μεγάλων Βάσεων Δεδομένων¹⁷². Το ανθρώπινο ον πλέον δεν είναι αυτός ο μαγικός εαυτός, ο οποίος είναι αυτόνομος και έχει ελεύθερη βούληση και παίρνει αποφάσεις για τον κόσμο. Είναι όπως κάθε οργανισμός ένα σύστημα επεξεργασίας πληροφοριών σε συνεχή ροή¹⁷³. Μετά το Δαρβίνο οι βιολόγοι ξεκίνησαν να εξηγούν τα συναισθήματα ως περίπλοκους αλγορίθμους, οι οποίοι χρησιμεύουν στα ζώα προκειμένου να πάρουν τις σωστές αποφάσεις με την έννοια των αποφάσεων που εξυπηρετούν πρωτίστως την επιβίωση. Τα συναισθήματα μας έπαψαν να θεωρούνται στοιχεία ενός «πνευματικού» εαυτού. Πλέον τους αποδόθηκε η αξία θα λέγαμε ότι αποτυπώνουν μέσω της όλης εξελικτικής μας πορείας εκατομμύρια χρόνια πρακτικής σοφίας. Αυτοί οι αλγόριθμοι που εξελίχθηκαν για όλο αυτό το μακρό

¹⁶⁹ Το ίδιο, σ. 394.

¹⁷⁰ Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 61.

¹⁷¹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 262.

¹⁷² Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 60.

¹⁷³ David Marchese, *Yuval Noah Harari has a theory about gender debates*, ό.π.

διάστημα επιβίωσαν όλες τις δοκιμασίες της φυσικής εξέλιξης και μας διασφάλισαν την επιβίωση και για το λόγο αυτό είναι ό,τι καλύτερο είχαμε τουλάχιστον μέχρι τώρα¹⁷⁴.

Η έννοια «αλγόριθμος» στο Χαράρι αναφέρεται στον τρόπο λήψης μιας απόφασης. Είναι μέθοδος υπολογισμού για τη λήψη αποφάσεων και με αυτή την έννοια υπάρχει στην άνθρωπο¹⁷⁵. Οι αλγόριθμοι στον άνθρωπο λειτουργούν μέσω των αισθήσεων, των συναισθημάτων και της σκέψης. Στόχος τους είναι ακριβώς οι βέλτιστες πιθανότητες επιβίωσης¹⁷⁶. Για τον Χαράρι λοιπόν τα συναισθήματα είναι βιοχημικοί μηχανισμοί οι οποίοι εξυπηρετούν την επιβίωση του είδους. Βιοχημικοί αλγόριθμοι που αναπτύχθηκαν μέσα από χιλιάδες χρόνια εξέλιξης ρυθμίζουν τα συναισθήματα μας¹⁷⁷. Αδυνατούμε συνήθως να συνειδητοποιήσουμε ότι τα συναισθήματα είναι «υπολογισμοί» λόγω της ταχύτητας και πολυπλοκότητας της διαδικασίας, αποδίδοντας τα συναισθήματα μας στη μυστηριώδη «ελεύθερη βούληση»¹⁷⁸.

3.1.2 Συνείδηση και Τεχνητή Νοημοσύνη

Ευφυΐα είναι η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων και υπάρχει σε όλους τους ζωντανούς οργανισμούς. Η συνείδηση είναι κάτι διαφορετικό και σχετίζεται με τα συναισθήματα. Η συνείδηση μας χρησιμεύει στο να λύνουμε προβλήματα, αλλά δεν είναι απαραίτητη ως προς αυτό. Πολλοί οργανισμοί, όπως για παράδειγμα τα φυτά, λύνουν προβλήματα, χωρίς να έχουν συνείδηση. Συνεπώς, οι μηχανές δεν χρειάζονται τη συνείδηση στο να λύσουν προβλήματα¹⁷⁹. Τίθεται βέβαια το ερώτημα κατά πόσο θα μπορούσαν οι μηχανές να αναπτύξουν κάτι αντίστοιχο με συναισθήματα, εάν αποκτούσαν την ικανότητα να σχεδιάζουν και να θέτουν στόχους για τους οποίους να αναπτύσσουν προσδοκία επιτυχούς πραγμάτωσής τους, αφού άλλωστε τα συναισθήματα συνήθως συνδέονται με πράγματα που προσδοκούμε ως άνθρωποι και

¹⁷⁴ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 456

¹⁷⁵ Το ίδιο, σ. 97.

¹⁷⁶ Το ίδιο, σ. 99–100.

¹⁷⁷ Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 60-61.

¹⁷⁸ Το ίδιο, σ. 61.

¹⁷⁹ Guillaume Grallet και Héloïse Pons, *Yuval Noah Harari (Sapiens) versus Yann Le Cun (Meta) on artificial intelligence*, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.lepoint.fr/sciences-nature/yuval-harari-sapiens-versus-yann-le-cun-meta-on-artificial-intelligence-11-05-2023-2519782_1924.php#11 (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

είτε φοβόμαστε ή απογοητευόμαστε για κάτι ή αγωνιούμε και χαιρόμαστε που το κατορθώνουμε¹⁸⁰.

Η Τεχνητή Νοημοσύνη αναμένεται να κερδίσει την εμπιστοσύνη μας και αν συμβεί αυτό θα μπορεί να επηρεάσει την οπτική μας για τον κόσμο σε όλα τα επίπεδα, από το ποια προϊόντα να αγοράσουμε έως τον ποιο πολιτικό να ψηφίσουμε¹⁸¹. Οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι ήταν μαθήματα για την ανθρωπότητα, η οποία συνειδητοποιώντας τα λάθη της οικοδόμησε καλύτερες κοινωνίες. Με την τεχνολογία όμως του 21^{ου} αιώνα, εάν κάνουμε παρόμοια λάθη, όπως το να ξεκινήσουμε έναν 3^ο Παγκόσμιο Πόλεμο ή να δημιουργηθεί απολυταρχικό καθεστώς στηριγμένο στην Τεχνητή Νοημοσύνη, τότε ίσως δεν υπάρξει επιστροφή. Ο λόγος που επιβιώσαμε τον 20^ο αιώνα ήταν ότι η ισχύς της τεχνολογίας δεν ήταν αρκετή για να καταστραφούμε ολοκληρωτικά. Πλέον ίσως να μην έχουμε την πολυτέλεια για να επιβιώσουμε και να μάθουμε από τα λάθη μας¹⁸².

Η Τεχνητή Νοημοσύνη μπορεί να μας βοηθήσει να κατασκευάσουμε νέα υλικά, φάρμακα και να δημιουργήσει καινούργια επαγγέλματα, αλλά μπορεί και να οδηγήσει στο να εκλείψουν κάποια άλλα επαγγέλματα και για πρώτη φορά φαίνεται ότι ίσως κινδυνεύουν περισσότερο τα επαγγέλματα του «λευκού κολάρου», όπως λογιστές και μαθηματικοί για παράδειγμα, και όχι τόσο οι μάγειρες και οι χορευτές. Παράλληλα θέτει σε κίνδυνο τη φτηνή χειρωνακτική εργασία, η οποία σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες είναι η βασική οικονομική δραστηριότητα¹⁸³.

Δυστυχώς είναι αρκετά ευκολότερη η άσκηση ελέγχου σε κάτι από την κατανόησή του. Ένα απλό παράδειγμα είναι η ευκολία κατασκευής ενός φράγματος σε ένα ποτάμι σε σχέση με την κατανόηση των επιπτώσεων που θα έχει η ενέργεια αυτή στο οικοσύστημα μακροπρόθεσμα. Οι άνθρωποι έχουν κατά το παρελθόν λειτουργήσει κυριαρχικά πάνω στη φύση, ελέγχοντας τη χλωρίδα και την πανίδα, αλλά μην κατανοώντας την πολυπλοκότητα του οικοσυστήματος έχουν προβεί σε καταχρήσεις. Αν τον 21^ο αιώνα κατορθώσουμε να ελέγξουμε και την ίδια τη βιοχημική μας υπόσταση, αλλά μην κατανοώντας την πολυπλοκότητα του νευροβιολογικού μας συστήματος, ίσως προβούμε σε καταχρήσεις. Όπως προκαλέσαμε ανισορροπία στο

¹⁸⁰ Το ίδιο.

¹⁸¹ Το ίδιο.

¹⁸² Guillaume Grallet και Héloïse Pons, *ό.π.*

¹⁸³ Το ίδιο.

οικοσύστημα, ίσως να προκαλέσουμε και ανισορροπία στην ψυχοσωματική μας κατάσταση. Θα μπορούσαν για παράδειγμα οι εταιρείες, οι κυβερνήσεις και ο στρατός να δώσουν προτεραιότητα κατά τη διαδικασία της ανθρώπινης αναβάθμισης σε εκείνα τα χαρακτηριστικά που τους ενδιαφέρουν περισσότερο, όπως η ευφυΐα και η πειθαρχία, ενώ θα ήταν ενδεχομένως εξαιρετικά μειωμένο το ενδιαφέρον για χαρακτηριστικά όπως η ενσυναίσθηση, η καλλιτεχνική ευαισθησία και η πνευματικότητα. Και παρόλα αυτά δεν επενδύονται αρκετά στην έρευνα για κατανόηση του ανθρώπινου νου και των επιμέρους δυνατοτήτων του. Στο θέμα αυτό ο Χαράρι εκφράζει απερίφραστα την επιθυμία του τα χρήματα και ο χρόνος που ξοδεύονται στην Τεχνητή Νοημοσύνη να ξοδεύονταν εναλλακτικά στην έρευνα του ίδιου του νου μας¹⁸⁴.

Παρατηρεί επίσης έναν επικίνδυνο αγώνα δρόμου μεταξύ ΗΠΑ και Κίνας για την ανάπτυξη των τεχνολογιών Τεχνητής Νοημοσύνης, ο οποίος μάλλον εγγυάται το χειρότερο αποτέλεσμα για την ανθρωπότητα, αφού παρομοιάζοντας με τον αντίστοιχο ανταγωνισμό του παρελθόντος στα πυρηνικά, ελλοχεύει ο κίνδυνος να αναπτυχθούν καταστροφικά για τον άνθρωπο τεχνολογικά επιτεύγματα¹⁸⁵. Παρατηρεί στους Κινέζους ένα εθνικό ιστορικό τραύμα αφού έχασαν από τη Δύση τον προηγούμενο αγώνα δρόμου για την εκβιομηχάνιση και μοιάζουν να ανταγωνίζονται τη Δύση στον τομέα ανάπτυξης της Τεχνητής Νοημοσύνης. Μάλιστα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι ότι οι κινέζικες εταιρείες Νέων Τεχνολογιών υπάγονται στην Κυβέρνηση της Κίνας και το σύστημα αξιών στην κοινωνία τους είναι αρκετά διαφορετικό σε σχέση με αυτό των δυτικών κοινωνιών¹⁸⁶.

Με τον πυρηνικό πόλεμο και την κλιματική αλλαγή τα πράγματα είναι ευκολότερα. Η ανθρωπότητα γνωρίζει το χρέος της και αυτό είναι να τα σταματήσει. Με την ανάπτυξη όμως της βιοτεχνολογίας και της Τεχνητής Νοημοσύνης τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Υπάρχουν σπουδαιότατα οφέλη από την ανάπτυξή τους, τα οποία μάλιστα αφορούν την υγεία του ανθρώπου και τη διευκόλυνση διεκπεραίωσης διαφόρων εργασιών, με αποτέλεσμα να είναι απίθανο το να σταματήσουμε την ανάπτυξή τους¹⁸⁷. Τον 21^ο αιώνα οι παραδοσιακές πολιτικές δομές δεν μπορούν να επεξεργαστούν τα δεδομένα με την απαιτούμενη ταχύτητα και να δώσουν το όραμα που αναζητεί η κοινωνία. Ίσως αντικατασταθούν από νέες πολιτικές δομές, είτε

¹⁸⁴ Guillaume Grallet και Héloïse Pons, *ό.π.*

¹⁸⁵ Mathias Döpfner, *ό.π.*

¹⁸⁶ Το ίδιο.

¹⁸⁷ Το ίδιο.

δημοκρατικές είτε απολυταρχικές, με ερωτηματικό να παραμένει το ποιος θα τις δημιουργήσει, ποιος θα τις ελέγξει και ποιος θα είναι ο ρόλος της Τεχνητής Νοημοσύνης στην πρόκληση αυτή¹⁸⁸.

3.1.3 Κριτική θεώρηση

Εξόχως ενδιαφέρουσα είναι η αντίληψη του Χαράρι για την ελεύθερη βούληση, η οποία είναι το θεμέλιο του Φιλελευθερισμού, όπως αναφέρει, και από την πίστη σε αυτήν προκύπτει η αντίληψη ότι τα ανθρώπινα συναισθήματα, σκέψεις και επιλογές του ατόμου μπορούν να αποτελούν θεμέλιο της ηθικής και της πολιτικής¹⁸⁹. Παρατηρεί ότι η «ελεύθερη βούληση» δεν είναι μια επιστημονική πραγματικότητα, αλλά ένας μύθος, τον οποίο κληροδότησε η χριστιανική θεολογία προκειμένου να εξηγήσει την τιμωρία των αμαρτωλών και την ανταμοιβή των δικαίων¹⁹⁰. Ο Χαράρι αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι έχουμε βούληση, αλλά όχι απολύτως ελεύθερη. Επισημαίνει ότι κάνουμε επιλογές, οι οποίες όμως δεν είναι ανεξάρτητες από βιολογικές, κοινωνικές και προσωπικές συνθήκες, τις οποίες φυσικά δεν ορίζουμε και οι οποίες κατά ένα μέρος μας επηρεάζουν. Δεν ελέγχουμε παρά μόνο κατά ένα μέρος το τι σκεφτόμαστε, το τι νιώθουμε και το τι τελικά θέλουμε¹⁹¹. Η αντίληψη όμως για ελεύθερη βούληση ενέχει επικινδυνότητα στο βαθμό που μας καθιστά αφελείς. Ήδη τα τελευταία χρόνια οι πληροφορίες χρησιμοποιούνται από τις εταιρείες για διαφήμιση και πώληση προϊόντων. Η χρήση βιομετρικών αισθητήρων μπορεί να δώσει ακόμη περισσότερες πληροφορίες. Οι μέθοδοι αυτές μπορεί να χρησιμοποιηθούν στο να προωθηθούν πολιτικοί ή ιδεολογίες. Επισημαίνει ότι δεν χρειάζεται οι εταιρίες ή οι κυβερνήσεις να μας γνωρίσουν σε τέλειο βαθμό, το οποίο τονίζει ότι είναι άλλωστε αδύνατο, απλά αρκεί να μας γνωρίζουν καλύτερα από ό,τι εμείς τον εαυτό μας¹⁹². Ο Χαράρι δίνει έμφαση στην αξία του να γνωρίζουμε τον εαυτό μας καλύτερα. Είναι σημαντικό μάλιστα να γνωρίζουμε τις αδυναμίες μας, γιατί θα προσπαθήσουν να μας χειραγωγήσουν με βάση προϋπάρχουσες προκαταλήψεις, φόβους, ευαισθησίες και

¹⁸⁸ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 440.

¹⁸⁹ Yuval Noah Harari, *Yuval Noah Harari: the myth of freedom*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/books/2018/sep/14/yuval-noah-harari-the-new-threat-to-liberal-democracy> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

¹⁹⁰ Το ίδιο.

¹⁹¹ Το ίδιο.

¹⁹² Το ίδιο.

εμμονές. Εάν λοιπόν αντιληφθούμε ότι οι σκέψεις και οι επιθυμίες μας δεν είναι αποτέλεσμα καθαρά ελεύθερης βούλησης, θα είμαστε λιγότερο εξαρτημένοι από αυτές και σε διαρκή αναζήτηση αυτογνωσίας, αλλά και κατανόησης των συνθηκών που μας επηρεάζουν¹⁹³.

Η διαφορά του ανθρώπου από την τεχνητή νοημοσύνη, λέει εύστοχα ο Μπιουνγκ-Τσουλ Χαν¹⁹⁴, βρίσκεται στο ότι η τεχνητή νοημοσύνη δεν εμπεριέχει πόνο. Ο πόνος είναι σπουδαία παράμετρος της ανθρωπιάς. Πονάμε με τα διλήμματα, με τα σπαζοκεφαλιάσματα, με την πολύτιμη δυνατότητα να μετανιώνουμε¹⁹⁵. Μελετώντας κανείς τη σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη για τον άνθρωπο ως ύπαρξη¹⁹⁶ συναντά την ιδέα του να μην μπορούμε να ορίσουμε επακριβώς τον άνθρωπο, πόσο μάλλον ως αλγόριθμο. Μια τέτοια τάση φαίνεται να φανερώνει μια νοσηρή αλαζονεία της επιστημονικότητας, η οποία προκύπτει από την ψευδαίσθηση του ανθρώπου ότι στέκει ως απόλυτος κυρίαρχος της φυσικής δημιουργίας¹⁹⁷. Ο Καστοριάδης αρνείται να οριοθετήσει τον άνθρωπο σε περιορισμένες διαστάσεις με φιλοσοφικά στεγανά¹⁹⁸.

Ο Καστοριάδης θέτει ως καίριο το ζήτημα του αυτοπεριορισμού σε μία δημοκρατική κοινωνία. Ο αυτοπεριορισμός για τον Καστοριάδη σίγουρα δεν θα επέλθει με κάποιο νόμο, διότι κάθε νόμος, κάθε αξία και κάθε αρχή είναι ανθρώπινο προϊόν, δεδομένου της θέσης του ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμία εγγύηση για το δημοκρατικό πολίτευμα. Η μόνη «ασπίδα» της δημοκρατίας την οποία αποδέχεται είναι η παιδεία, με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου, σκοπός της οποίας είναι η ανάπλαση ελεύθερων ατόμων με αναστοχαστικότητα και ικανότητα βούλησης¹⁹⁹. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να εξετάσουμε ποια μπορεί να είναι η σωστική συνεισφορά και δράση της Εκκλησίας σε ευρύτερο κοινωνικό επίπεδο και ποιες είναι πρωτίστως οι θεολογικές προϋποθέσεις στις οποίες στηρίζεται μια ορθόδοξη εκκλησιαστική θεώρηση.

¹⁹³ Το ίδιο.

¹⁹⁴ Μπιουνγκ-Τσουλ Χαν, *Η κοινωνία της παρηγοριάς. Ο πόνος σήμερα, ελλ. μετάφραση* Βασίλης Τσαλής (Αθήνα: Εκδόσεις Opera, 2021), σ. 71-72.

¹⁹⁵ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, *Απ-ανθρωποποίηση; Η «μεγάλη επανεκκίνηση» και το παιχνιδιάρικο «απο-»*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://edromos.gr/ap-anthropoioisi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

¹⁹⁶ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Κοινωνική δημιουργία και πολιτική* (συνέντευξη, ελλ. μετάφραση Σπύρος Γεωργαντάς, 1980), στο διαδικτυακό τόπο: www.respublica.gr/2015/01/post/social-creation-and-politics (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

¹⁹⁷ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, *Απ-ανθρωποποίηση;*, ό.π.

¹⁹⁸ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «*ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ 'ΔΩ*», ό.π. σ. 786.

¹⁹⁹ Κορνήλιου Καστοριάδη, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, 2η έκδ. αναθεωρημένη (Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία, 2000), σ. 84.

3.2 Θεολογική κριτική της Ανθρωπολογίας του Χαράρι

3.2.1 Η ελευθερία ἐν Χριστῷ

Σε τελικό επίπεδο επισημάνθηκε ότι ο Χαράρι αρνείται την ύπαρξη απόλυτα ελεύθερης βούλησης. Αυτό όμως δεν είναι σκάνδαλο για τη θεολογική σκέψη. Η ελευθερία της βούλησης, αν προχωρήσουμε σε ένα βαθύτερο θεολογικό προβληματισμό, ως απόλυτο μέγεθος αναφέρεται μονάχα στον Ελευθερωτή Χριστό μας και παρέχεται στον άνθρωπο ως δωρεά χάριτος. Η έννοια της ελεύθερης βούλησης ως κληροδότημα της χριστιανικής θεολογίας στο σύγχρονο κόσμο δεν αγνοεί σε καμία περίπτωση τους βιολογικούς, κοινωνικούς και ατομικούς παράγοντες που επηρεάζουν το ανθρώπινο πρόσωπο και προβάλλει το μήνυμα της απελευθέρωσής μας στο Πρόσωπο του Χριστού. «Τῆ ἐλευθερίᾳ Χριστός ἡμᾶς ἠλευθέρωσεν· στήκετε οὖν καί μή πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε» (Γαλ. 5, 1). Ἦδη σε αντίθεση πάντως με τη θεωρητική και ανθρωποκεντρική ελευθερία των Στωϊκῶν φιλοσόφων που κυριαρχούν στην εποχή του ο Απ. Παῦλος προβάλλει την «ἐν Χριστῷ» ελευθερία, την ελευθερία που απορρέει από το ιστορικό γεγονός του σταυρού και της ἀνάστασης του Χριστού. Μια ελευθερία που δεν υπάρχει στην εσωτερική φύση του ἀνθρώπου, ἀλλά προσφέρεται ως δωρεά του Θεοῦ²⁰⁰.

Ο ἅγιος Μάξιμος ο Ομολογητής ἐπίσης αναφέρεται στην ελευθερία αποδίδοντάς της βαθύτερο θεολογικό και μάλιστα χριστοκεντρικό περιεχόμενο.. Στα σχόλιά του στο ἔργο τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου «περὶ θείων ὀνομάτων» κάνει λόγο για το σκοπὸ της Ἐνανθρώπησης του Χριστοῦ και γράφει: «ἀμαρτίαν γὰρ πάντη ἀγνοήσας, κατηξίωσεν ὑπὲρ ἡμῶν, μὴ ἐκστὰς τῶν οἰκείων, ἀναμαρτήτως ἀμαρτία διὰ τῆς δι' ἑαυτοῦ ἡμῶν υἱοθεσίας εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐπαναγάγη ἐλευθερίαν»²⁰¹. Η ἐπαναγωγή βέβαια αὐτὴ δεν ἔχει χαρακτήρα στατικό, καθὼς σχετικὰ με τὴν Πτώση ἤδη συναντάμε στην ορθόδοξη θεολογία και μάλιστα με ιδιαίτερη ἐνάργεια στον ἱερό Καβάσιλα τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ προπρωτική κατάσταση του ἀνθρώπου δεν ἦταν τέλεια, ἀλλὰ ἀτελής

²⁰⁰ Ἰωάννη Καραβιδόπουλου, *Ὁ ἀπόστολος Παῦλος και ἡ ἐλληνική κοινωνία. Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον*, στο δικτυακὸ τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2012/05/o-apostolos-pavlos-ke-i-elliniki-kin/> (ἡμερομηνία ἀνάκτησης: 12-03-2024).

²⁰¹ Μαξίμου Ομολογητοῦ, «Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου. Α' Σχόλια εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων», στο *Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν και Ἀσκητικῶν 14ΣΤ'* (Θεσσαλονίκη: Πατερικὲς Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1993), Κεφ. Γ' σ. 92.

λόγω της αγεφύρωτης απόστασης μεταξύ Κτιστού και Ακτίστου²⁰². Η επαναγωγή αυτή έχει χαρακτήρα εσχατολογικό. Ο άνθρωπος στην πορεία του από τη Δημιουργία έως τα Έσχατα καλείται να ανακαλύψει την πραγματική φύση και λειτουργικότητά του και να ολοκληρωθεί στο πρόσωπο του Χριστού²⁰³. Στο πρόσωπο του Χριστού συναντά λοιπόν ο άνθρωπος τη Ελευθερία του. Η αγεφύρωτη οντολογικώς απόσταση μεταξύ Κτιστού και Ακτίστου γεφυρώνεται λοιπόν με τις άκτιστες θείες Ενέργειες και φυσικά με την Οικονομία του Σαρκωθέντος και Αναστάντος Χριστού.

Στην πατερική διδασκαλία δεν ανευρίσκεται η έκφραση «ελευθερία της βούλησης» ή «ελεύθερη βούληση τού προσώπου», αφού η βούληση αποδίδεται στη «φύση», ενώ η προαίρεση είναι εκείνη που συνδέεται με το πρόσωπο-υπόσταση, και αυτό αποτελεί διαφοροποίηση από τη σύγχρονη φιλοσοφία²⁰⁴. Ο Χριστός, ως πλήρης και τέλειος άνθρωπος, είχε ακέραιο το φυσικό του θέλημα, που είναι αναφαίρετη ιδιότητα κάθε λογικής φύσεως²⁰⁵. Ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής διακρίνει ως προσωπική «διάθεσιν» το «γνωμικό» από το φυσικό θέλημα²⁰⁶. Το γνωμικό θέλημα συνδέεται με την αμαρτία ως επιλογή, ενώ στον παραδείσιο βίο κυριαρχούσε το φυσικό θέλημα στον άνθρωπο, το οποίο είναι αγαθό²⁰⁷. Ο Χριστός εξαγιάζοντας την ανθρώπινη φύση, ανάγει στο Πρόσωπό Του τον άνθρωπο στην αυθεντικότητα του, χαρίζοντας του ακριβώς και την ελευθερία του.

Ο Ελευθερωτής Χριστός είναι βέβαια απών στη θεώρηση του Χαράρι, καθώς πράγματι ο άνθρωπος καλείται απλά να κάνει σχετικώς πιο ανεξάρτητες επιλογές προασπίζοντας τον εαυτό του και τους συμπολίτες του. Όμως ο σπουδαίος αυτός διανοητής, χωρίς να έρχεται σε καμία φανερή αντίθεση με την ορθόδοξη θεολογία, υπηρετεί τον άνθρωπο

²⁰² Παναγιώτη Νέλλα, «Λύτρωση ή θέωση; Το ερώτημα του Άνσελμου “Γιατί ο Θεός έγινε άνθρωπος” και ο Νικόλαος Καβάσιλας», *Σύναξη* 6 (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 1983), σελ. 21.

²⁰³ Το ίδιο, σ. 35.

²⁰⁴ Ιεροθέου Βλάχου, *Ναυπάκτου κ. Ιεροθέου: Ἡ «ἐλευθερία τῆς βούλησης-θέλησης τοῦ προσώπου» κατὰ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν πατερικὴ θεολογία*, στο δικτυακό τόπο:

<https://www.parembasis.gr/index.php/el/menu-teyxos-195/692-2012-195-15> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

²⁰⁵ Ανδρέα Θεοδώρου, *Ἡ οντολογικὴ αναμαρτησία του Ἰησοῦ*, στο δικτυακό τόπο:

<https://www.pemptousia.gr/2015/03/i-ontologiki-anamartisia-tou-iisou/> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

²⁰⁶ Μαξίμου Ομολογητού, *Πρὸς Μαρίνον τὸν ὀσιώτατον πρεσβύτερον*, στο *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, επιμέλεια έκδοσης J. P. Migne (Παρίσι – Montrouge: 1857- 1866), Τόμ. 91, στ. 17C.

²⁰⁷ Νικολάου Μαρτσούκα, *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ θεολογία. Τόμος Β΄. Ἐκθεση τῆς ορθόδοξης πίστεως* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, 1985), σ. 336.

ρίχνοντας το φως της κριτικής σκέψης στα κοινωνικά προβλήματα του εδώ και τώρα και ανοίγει το έδαφος για μια αληθινά επικαιροποιημένη θεολογία.

3.2.2 Ο άνθρωπος ως «πρόσωπο»

Οι σημαντικές διαπιστώσεις του Χαράρι αποτελούν τη μεγάλη πρόκληση για μια ζωντανή θεολογία, η οποία έρχεται σε διάλογο με τα επίκαιρα θέματα της κοινωνικής ζωής. Η ορθόδοξη ανθρωπολογία, είναι ευεργετική για το σύγχρονο άνθρωπο και θεμελιώνει την αυταξία του ως ανθρωπίνου προσώπου, ανεξάρτητα με όρους εργαλειακής του χρησιμότητας απέναντι στο Κράτος ή τις επιχειρήσεις. Δίνει μάλιστα ως προσανατολισμό τον Εσχατολογικό Χριστό, νοηματοδοτώντας τη ζωή μέσα σε οποιοσδήποτε συνθήκες. Το βέλος της Ιστορίας στην ορθόδοξη οπτική οδηγεί στον εσχατολογικό Χριστό. Ο Ιησούς Χριστός δίνει στην ιστορία Νόημα και Συνεκτικότητα.

Είναι αλήθεια ότι στη θεώρηση του Χαράρι δεν διακρίνουμε μια οντολογική σταθερότητα στην ανθρωπολογία του. Η θεώρηση της ανθρωπότητας είναι ρευστή. Αντίθετα στην ορθόδοξη θεολογία Ο Ιησούς Χριστός νοηματοδοτεί την ανθρωπότητα. Ο Ιησούς Χριστός είναι ο πραγματικά αθάνατος, παντοδύναμος και ελεύθερος. Κεντρικός άξονας της ορθόδοξης θεολογίας είναι η θέωση, η οποία δεν είναι παρά χριστοποίηση. Με αυτό τον τρόπο προβάλλεται για μια ακόμη φορά στην ορθόδοξη παράδοση ένα ανθρωπιστικό ιδεώδες κάθε άλλο παρά αυτόνομο και ατομοκεντρικό, αλλά αντιθέτως θεοκεντρικό²⁰⁸. Στη διδασκαλία του ιερού Καβάσιλα αρχέτυπο του ανθρώπου είναι ο ίδιος ο Χριστός²⁰⁹ και υποστατική ένωση στο πρόσωπό Του επιτρέπει την κατά χάρη υιοθεσία του ανθρώπου από το Θεό και ορίζει το περιεχόμενο της θέωσης²¹⁰.

Προσεγγίζοντας το ερώτημα «τι είναι ο άνθρωπος;» οφείλουμε να τονίσουμε εξ αρχής ότι η πραγματικότητα του ανθρώπου υπερβαίνει τα συστατικά του, όπως αυτά περιγράφονται από τη Βιολογία ή με όρους δανεισμένους από τις ανθρωπολογικές θεωρίες σε διάφορες ιστορικές περιόδους, λ.χ. ψυχή, σώμα, πνεύμα, νους, λόγος, βιολογική ύπαρξη, οργανισμός κ.τ.ό. Αναπόσπαστο στοιχείο της ορθόδοξης

²⁰⁸ Παναγιώτη Νέλλα, ό.π., σ. 20.

²⁰⁹ Το ίδιο, σ. 23-24.

²¹⁰ Το ίδιο, σ. 26.

ανθρωπολογίας είναι να θέτει τα πάντα υπό τους ερμηνευτικούς περί ύπαρξης όρους της χριστιανικής Εκκλησίας²¹¹. Διακρίνουμε λοιπόν αρχικά την ανθρώπινη φύση ή ουσία, που είναι το κοινό σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη και το πρόσωπο ή υπόσταση, που συνιστά την ιδιαιτερότητα της, αλλά η διάκριση αυτή αποκτά σημασία όταν προσδώσουμε στην ανθρώπινη φύση το σημαντικότερο στοιχείο της με βάση την πατερική διδασκαλία, το οποίο δεν είναι άλλο από το «κατ'εικόνα» Θεού²¹², το οποίο είναι θεμελιώδες στην κατανόηση του ανθρώπου ως Προσώπου στην ορθόδοξη διδασκαλία. Ο άνθρωπος είναι Πρόσωπο, γιατί έχει αναφορικότητα εκτός του ίδιου, εκτός της φύσης του, έχει αναφορικότητα στο Πρόσωπο του Χριστού, στον οποίο και συναντά την αυθεντικότητά του.

Δεν είναι τυχαίο ότι το έργο του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης «Περί κατασκευής του ανθρώπου» αρχίζει από τη δημιουργία του κόσμου και τελειώνει στη Βασιλεία του Θεού, καθότι μόνο με αυτό τον τρόπο μπορεί από χριστιανική άποψη να γίνει κατανοητή η ανθρώπινη ύπαρξη ως φυσική και ιστορική οντότητα. Η εσχατολογική προοπτική δίνει νόημα στην ίδια τη δημιουργία του ανθρώπου, καθώς τον αναδεικνύει σε Υιό κατά χάρη και μέτοχο της Βασιλείας του Θεού²¹³. Μια βαθύτερη ανθρωπολογική προσέγγιση προϋποθέτει λοιπόν την αναφορά του ανθρώπου στο ανθρωπολογικό του πρότυπο και την προσέγγιση του τριαδολογικού Μυστηρίου, αφού το ανθρώπινο πρόσωπο καλείται να μοιραστεί την προσωπική ζωή της Αγίας Τριάδας και να πραγματώσει με αυτό τον τρόπο την ιερότητα και αυθεντικότητά του²¹⁴.

Στο σημείο αυτό καθοριστική είναι η απόλυτη οντολογία του προσώπου, όπως διατυπώνεται από το Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα. Στηριζόμενος στους Πατέρες της Εκκλησίας θεμελιώνει την ιερότητα και μοναδικότητα της κάθε ανθρώπινης ύπαρξης, επενδύοντας την έννοια προσώπου με οντολογικό περιεχόμενο²¹⁵. Οντολογικό ακριβώς στοιχείο της ανθρώπινης προσωπικότητας είναι

²¹¹ Χρήστου Τερέζη, «Η Ορθοδοξία και ο σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας», στο π. Α. Αυγουστίδης, Κ. Ζορμπάς, π. Β. Θερμός, Ν. Κοκοσαλάκης, Α. Μελισσάρης, Χρ. Τερέζη, *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Τόμος Β' Η Ορθοδοξία απέναντι στα Θέματα της Εποχής μας* (Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008), σ. 42.

²¹² Το ίδιο, σελ. 28.

²¹³ Δημητρίου Βογιατζή, *Παρουσίαση και σχόλια στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης "Περί κατασκευής του ανθρώπου"*, στο διαδικτυακό τόπο: https://agogi59.blogspot.com/2013/01/blog-post_16.html?m=1 (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

²¹⁴ Αθανασίου Γ. Μελισσάρη, «Η Ορθοδοξία και η κατάφαση του ανθρώπινου προσώπου», στο π. Α. Αυγουστίδης, Κ. Ζορμπάς, π. Β. Θερμός, Ν. Κοκοσαλάκης, Α. Μελισσάρης, Χρ. Τερέζη, *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Τόμος Β' Η Ορθοδοξία απέναντι στα Θέματα της Εποχής μας* (Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008), σ. 72.

²¹⁵ Αθανασίου Γ. Μελισσάρη, *ό.π.*, σελ. 66.

η Ετερότητα και ο Ζηζιούλας το προβάλλει με αναφορά στην Αγία Τριάδα, η οποία αυτή μόνη υπάρχει πραγματικά και το κάθε τριαδικό πρόσωπο είναι έτερο, δηλαδή διαφορετικό από τα άλλα δύο²¹⁶. Πηγή μάλιστα της θείας ύπαρξης είναι το πρόσωπο και όχι η ουσία, καθώς το πρόσωπο προηγείται της ουσίας, όπως προηγείται επίσης και της σχέσης²¹⁷.

Η χριστιανική ελπίδα έχει αναφορικότητα στον υπερβατικό Θεό και αναγνωρίζει κάθε εξουσία επί του Κτιστού Κόσμου συγκεντρωμένη στο πρόσωπο του Παντοκράτορα Ιησού Χριστού. Στην καρδιά του χριστιανού η ελπίδα στο Χριστό διώχνει το φόβο για τα όσα επιφυλάσσει το μέλλον. Για τους Πατέρες και τους υμνογράφους όλη η Γραφή αναφέρεται στο Χριστό, τον Σαρκωθέντα Λόγο, και υποδεικνύουν τοιουτοτρόπως την αλήθεια ότι ο Χριστιανισμός δεν είναι η θρησκεία ενός ιερού βιβλίου, αλλά του Ζώντος Λόγου, το οποίο αποτελεί συνείδηση ήδη της μεταποστολικής Εκκλησίας²¹⁸. Αν ο Χριστός προβάλλεται ως Σωτήρ του κόσμου, δεν είναι γιατί προσέφερε ένα ηθικό πρότυπο ή μια διδασκαλία για τον άνθρωπο· είναι γιατί αυτός ο ίδιος ενσαρκώνει την υπέρβαση του θανάτου, γιατί στο πρόσωπό του το κτιστό κατακτά την αιώνια ζωή²¹⁹. Η σωτηριολογία του αποστόλου Παύλου, στηρίζεται στη σταυρική θυσία στις επιστολές του προς Κορινθίους, όπου προβάλλεται «ὁ λόγος ὁ τοῦ σταυροῦ»²²⁰ και αναπτύσσονται οι συνέπειες της σταυρικής θεολογία για τη «διακονία» του ιδίου και για τη ζωή του κάθε χριστιανού γενικότερα²²¹, καθότι η θεολογία του σταυρού έχει και βαθύτερες πολιτικο-κοινωνικές προεκτάσεις που συνεπάγεται το πραγματικό γεγονός της σταύρωσης κατά την εποχή εκείνη²²². Ο Χαράρι πάντως κάνει μια εκπληκτική επισήμανση όταν υποστηρίζει ότι όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια σπουδαία ιστορία και θέλουμε να γνωρίζουμε αν είναι αληθινή ή φανταστική, τότε ένα από τα ερωτήματα κλειδιά είναι να ρωτήσουμε αν ο κεντρικός ήρωας της ιστορίας μπορεί να υποφέρει²²³.

²¹⁶ Το ίδιο, σελ. 65.

²¹⁷ Το ίδιο, σελ. 75.

²¹⁸ Ιγνατίου Αντιοχείας, «Προς Φιλαδελφείς», στο *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, επιμέλεια έκδοσης J. P. Migne (Παρίσι – Montrouge: 1857- 1866), Τόμ. 5, στ. 704B, όπου ο άγιος προτάσσει των γεγραμμένων για το Χριστό, την ίδια την πίστη στο σταυρό, το θάνατο και την Ανάσταση Του.

²¹⁹ Ιωάννη Ζηζιούλα, «Χριστολογία και Ύπαρξη. Η Διαλεκτική κτιστού-ακτίστου και το δόγμα της Χαλκηδόνας», *Σύναξη 2* (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 1982), σ. 17.

²²⁰ Α΄ Κορ. 1, 18.

²²¹ Πέτρου Βασιλειάδη, *Παύλος, Τομές στη θεολογία του* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, 2004), σ. 134.

²²² Το ίδιο, σ. 137.

²²³ Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 356.

Από την ανθρωπολογία του Χαράρι φαίνεται να απουσιάζει εντελώς η έννοια «αγάπη». Ο απόστολος Παύλος διακηρύσσει την απαλλαγή του ανθρώπου από το φόβο και σε ευρύτερο επίπεδο, λόγω της σχέσης του με το Θεό²²⁴, αλλά και ειδικότερα λόγω της κατά χάρη υιοθεσίας στο πρόσωπο του Χριστού, η οποία μεταβάλλει ριζικά τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό²²⁵. Καρπός αυτής της κατά χάρη υιοθεσίας είναι η τελεία αγάπη, στην οποία αναφέρεται ο Ευαγγελιστής Ιωάννης στην επιστολογραφία του, διατυπώνοντας ξεκάθαρα το μήνυμα της απελευθέρωσης από τα δεσμά του φόβου: «φόβος οὐκ ἔστιν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλει τὸν φόβον, ὅτι ὁ φόβος κόλασιν ἔχει, ὁ δὲ φοβούμενος οὐ τετελείωται ἐν τῇ ἀγάπῃ»²²⁶.

Ο χριστιανικός μυστικισμός απορρίπτει πλήρως την ένωση της ανθρώπινης ψυχής με τον Θεό σε μια έννοια πανθειστική. Αντιλαμβάνεται τον μυστικισμό όχι ως ένωση με τη θεία ουσία, αλλά ως θέα της θείας δόξας, ως ένωση αγάπης, ως μετοχή στις άκτιστες ενέργειες του Θεού, με τις όποιες ο άνθρωπος φθάνει στη «θέωση», γίνεται «κατά χάριν» Θεός. Στον χριστιανικό μυστικισμό δεσπόζει η συναίσθηση ότι ο μόνος επιτυχής δρόμος για την ένωση του ανθρώπου με τον Θεό είναι η αγάπη, με πλήρη κατάφαση στην αξία του ανθρώπου ως ενιαίας ψυχοσωματικής οντότητας²²⁷.

3.2.3 Προϋποθέσεις επικαιροποίησης της ορθόδοξης ανθρωπολογίας

Είναι όμως σαφές ότι στη σκέψη του Χαράρι οι όποιες αναφορές στον άνθρωπο ως βιοχημικό αλγόριθμο και περί «θεοποίησής» του κινούνται απόλυτα μέσα στα δεδομένα της κτιστής μας ύπαρξης. Απλά περιγράφει έναν εναλλακτικό τρόπο θέασης της κτιστής ανθρώπινης φύσης και οραματίζεται τις δυνατότητες εξέλιξής της. Θεολογικά θα μπορούσε να μελετηθεί κατά πόσο θα μπορούσαν οι αλήθειες της θείας Αποκάλυψης για τον άνθρωπο να εκφραστούν και μέσα από αυτή τη θεώρηση. Ακριβώς όπως ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης στο έργο του «Περί κατασκευής του ανθρώπου» διατυπώνει τη χριστιανική ανθρωπολογία με βάση τις ιατρικές, ψυχολογικές, κοσμολογικές και φιλοσοφικές γνώσεις της εποχής του και δεν διστάζει

²²⁴ Κύριος ἔμοι βοηθός, καὶ οὐ φοβηθήσομαι (Εβρ. 13, 6).

²²⁵ Ὅσοι γὰρ Πνεύματι Θεοῦ ἄγονται, οὗτοί εἰσιν υἱοὶ Θεοῦ. Οὐ γὰρ ἐλάβετε Πνεῦμα δουλείας πάλιν εἰς φόβον, ἀλλ' ἐλάβετε Πνεῦμα υἰοθεσίας, ἐν ᾧ κρᾶζομεν· ἄββᾶ ὁ πατήρ. (Ρωμ. 8, 14-15).

²²⁶ Α' Ιω. 4, 18.

²²⁷ Αναστασίου Γιαννουλάτου, *Ίχνη από την αναζήτηση του υπερβατικού* (Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας, 2006), σ. 343-344.

να αναιρέσει μάλιστα παρωχημένες κοσμολογικές απόψεις ή διατυπώσεις²²⁸. Ο Χριστός αποτελεί άλλωστε και το μέτρο της Εκκλησίας και όχι το αντίθετο²²⁹. Ο Χριστός είναι ο Λειτουργός και Διάκονος μέχρι τα Έσχατα, και η Εκκλησία, μη όντας αυθύπαρκτος οργανισμός, υπηρετεί ακριβώς αυτή την αποστολή του Θεού²³⁰. Είναι λοιπόν απόπειρα να οριοθετούμε και το ίδιο το λυτρωτικό μήνυμα του Χριστού, προϋποθέτοντας την ιδεολογικοποιημένη με θεολογική ορολογία εκφορά του. Παράδειγμα προς μίμηση αποτελεί πάντοτε για την Εκκλησία η θεολογική στάση των Αγίων Τριών Ιεραρχών, Βασιλείου του Μεγάλου, Γρηγορίου του Θεολόγου και Ιωάννη του Χρυσοστόμου, οι οποίοι σε ένα θεολογικό περιβάλλον επιφυλακτικό έναντι της ελληνικής φιλοσοφίας, έδειξαν αποδοχή της ελληνιστικής παιδείας και αποφάσισαν να υιοθετήσουν τον φιλοσοφικό στοχασμό και τους φιλοσοφικούς όρους με τις κατάλληλες θεολογικές προσαρμογές, ώστε να διατυπωθεί με αυθεντικότητα το λυτρωτικό μήνυμα της Εκκλησίας του Χριστού²³¹.

Θα επιχειρήσουμε λοιπόν στο σημείο αυτό να θέσουμε μια βασική διάκριση, η οποία μας διευκολύνει στο να αξιολογήσουμε την ανθρωπολογική θεώρηση του Χαράρι. Η διάκριση αυτή δεν είναι άλλη από αυτήν μεταξύ Κτιστού και Ακτίστου στην ορθόδοξη θεολογία. Η βιβλική χριστιανική θεώρηση απετέλεσε αντίποδα του Πλατωνισμού και δεν δέχτηκε ποτέ οποιουδήποτε είδους κοσμολογικό οντολογικό δυϊσμό. Θεμελιώδης και ανυπέρβλητη παραμένει η διάκριση Κτιστού και Ακτίστου, μεταξύ των οποίων υπάρχει απόλυτη ετερουσιότητα²³². Όλες οι εκφάνσεις του κόσμου είτε πρόκειται για άλογα ζώα είτε για Αγγέλους υπάγονται στην ευρεία οντολογική κατηγορία του Κτιστού και διακρίνονται από τον Άκτιστο Θεό, ο οποίος είναι ο μόνος αληθινά άυλος και αθάνατος²³³. Η διαφορετικότητα των κτιστών οντοτήτων δεν είναι ριζική, αφού η πολυμορφία τους δεν υπερβαίνει την οντολογική κατηγορία στην οποία βρίσκονται, το Κτιστό²³⁴. Η αλήθεια του κόσμου βρίσκεται στην αναφορικότητα του από την οποία

²²⁸ Δημητρίου Βογιατζή, ό.π.

²²⁹ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «"Μακριά απ' την παρουσία σου πού να φύγω;" (Ψαλμ. 139: 7). Μια Ορθόδοξη κατάφαση της δράσης του Θεού έξω από τα κανονικά όρια της Εκκλησίας», *Σύναξη* 120 (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 2011), σελ. 24.

²³⁰ Το ίδιο, σ. 26.

²³¹ Ελένη Μπολιάκη, *Εκδήλωση για τον Εορτασμό των Τριών Ιεραρχών και της Ελληνικής Παιδείας* (Διοργανωτής: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο), στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=mvyKoNWNlJY&t=1519s19'41''-25'09''> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).

²³² Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «*ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ 'ΑΩ*», ό.π. σ. 773.

²³³ Το ίδιο, σ. 774.

²³⁴ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «Θεός, Ο Μέγας Συγγραφέας και Μέγας Ειδικός της Πληροφορικής», στο *Διάλογος: «Σπουδές στη Θεολογία». Επιστημονική Επιθεώρηση του Προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»* (Πάτρα: Έκδοση Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008), σ. 334.

προκύπτει και η νοηματοδότηση της ύπαρξης του Σύμπαντος, αλλά και της δικής μας ύπαρξης ως ανθρωπότητας²³⁵. Η δικαιοδοσία της θεολογίας δεν προκύπτει από μια αντιβιβλική διχοτόμηση του ενδοκοσμικού που διακρίνει εντός του Κτιστού μια υποτιθέμενη «πνευματική ψυχή»²³⁶. Η χριστιανική ανθρωπολογία δεν μπορεί να δεχτεί την αυτάρκεια κανενός είδους «πνευματικού» στοιχείου στον άνθρωπο²³⁷. Ο όλος άνθρωπος είναι ξεκάθαρα και αδιαπραγμάτευτα ενδοκοσμικός και Κτιστός.

Με βάση επίσης μια μινιμαλιστική προσέγγιση της θεολογικής ενασχόλησης με τη σύγχρονη επιστήμη οι θεμελιώδεις θεολογικές ιδέες δεν εξαρτώνται πραγματικά και δεν πηγάζουν από πλαίσια ή ιδέες των θετικών επιστημών, αφού περιορίζονται στην έρευνα του πεπερασμένου Κτιστού κόσμου²³⁸. Και φυσικά οφείλουμε να μη συγχέουμε το καθαρό περιεχόμενο της πίστης με το συγκυριακό τρόπο έκφρασής της και οι νέες επιστημονικές εξελίξεις αποτελούν πρόκληση για το θεολογικό στοχασμό²³⁹. Η «αθανασία» για παράδειγμα δεν αποτελεί προϊόν εξελικτικής διαδικασίας κάποιου κοσμικού συστατικού αλλά δώρο έξωθεν του οντολογικός όλως Άλλου Θεού²⁴⁰. Δεν έχει λοιπόν καμία απολύτως σχέση με την έννοια της αθανασίας, όπως την αντιλαμβάνονται οι υπερανθρωπιστές και οι νταταϊστές της σύγχρονης εποχής. Ο σύγχρονος ορθόδοξος θεολογικός λόγος δεν είναι υποχρεωμένος στη χρήση του όρου αθανασία από όσους ασπάζονται τα υπερανθρωπιστικά ή μεταανθρωπιστικά ιδεώδη να επιδεικνύει αντανεκλαστικά ζηλοτυπικής αντιπαράθεσης, ωσάν να επρόκειτο το δώρο του Θεού προς τον άνθρωπο να κινδυνεύει να το αντικαταστήσει με το δικό της δώρο η Τεχνολογία. Η Τεχνολογία είναι τομέας της ανθρώπινης δημιουργικότητας, ο οποία ανθρώπινη δημιουργικότητα έχει θετικό αξιακό πρόσημο και θεολογικά. Ο,τιδήποτε αφορά στην Τεχνολογία σχετίζεται με τα όρια της Κτιστής μας Φύσης. Εάν η Τεχνολογία αμβλύνει αυτά τα όρια, εάν η Τεχνολογία υπερβεί τα όρια της ανθρώπινης φύσης όπως εμείς οι ίδιοι την γνωρίζουμε στο *hic et nunc* δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι υπερβαίνει τα όρια της Κτιστότητας μας.

Ο Θεός μιλάει στην ανθρώπινη ιστορία χρησιμοποιώντας το διαθέσιμο λόγο των ανθρώπων. Η Ορθοδοξία έχει όχι μόνο παρελθόν, αλλά περισσότερο παρόν και μέλλον

²³⁵ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ 'ΔΩ», ό.π. σ. 779.

²³⁶ Το ίδιο.

²³⁷ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, «Θεός, Ο Μέγας Συγγραφέας και Μέγας Ειδικός της Πληροφορικής», ό.π., σ. 333.

²³⁸ Το ίδιο, σ. 331.

²³⁹ Το ίδιο, σ. 332.

²⁴⁰ Το ίδιο, σ. 337.

και αποτελεί την πρωτοπορία της ανθρωπότητας στην οδό της αλήθειας²⁴¹. Εάν λοιπόν η σύγχρονη σκέψη αναγνωρίζει αλγοριθμικά πρότυπα στην ανθρώπινη ευφυΐα και συνείδηση, η ορθόδοξη θεολογική θεώρηση μπορεί να λειτουργήσει συμπεριληπτικά και να δει στην Κτιστότητα του ανθρώπου, ο οποίος πλάστηκε με σοφία από το Θεό Δημιουργό, τα υπολογιστικά αυτά πρότυπα ως στοιχεία του Κτιστού ανθρώπινου λόγου. Εφόσον έχουμε πραγματικά ξεκαθαρίσει στη θεολογική μας σκέψη ότι ο ανθρώπινος λόγος είναι Κτιστός και εφόσον ακριβώς δεν υπάρχει καμία απολύτως άκτιστη-πνευματική διάσταση στον άνθρωπο, αλλά και η ίδια η ψυχή του ανθρώπου είναι Κτιστή και δεν διακρίνεται διχοτομικά από το ενιαίο της ανθρώπινης φύσης, δεν έχουμε κανένα λόγο να αρνούμαστε a priori μια αντίληψη περί αλγοριθμικής λειτουργίας του ανθρώπινου λόγου. Αυτό δεν σημαίνει φυσικά και οικειοποίηση της φιλοσοφικής αυτής ανθρωπολογικής θεώρησης, αφού η ορθόδοξη θεολογία φωτίζει τον άνθρωπο με ένα φως «αλλότριο», το φως του Λόγου της Ιστορίας, του Σαρκωθέντος Χριστού. Δύναται όμως η ορθόδοξη θεολογία να χρησιμοποιήσει κατηγορίες σκέψης του ανθρώπινου λόγου, της ανθρώπινης φιλοσοφίας και επιστήμης, και ανενδοίαστα να χρησιμοποιήσει τις έννοιες αυτές στην περιγραφή του κτιστού ενδοκοσμικού.

3.2.4 Ανθρωπότητα και το αίτημα του Νόηματος

Η επιστήμη και η τεχνική βέβαια είναι χρήσιμες λειτουργίες της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά δεν μπορούν να ικανοποιήσουν τη δίψα του ανθρώπου για Νόημα. Την ανάγκη αυτή καλείται να καλύψει η μεταφυσική. Η Ορθοδοξία είναι η κοινωνία του Απολύτου και ο άνθρωπος έχει την ανάγκη από ένα απόλυτο που να μην πεθαίνει σαν σχετικό και ακριβώς αυτό προσφέρει η αληθινή ορθόδοξη πίστη²⁴². Αυτό το Νόημα αποτελεί ακριβώς το όλο και γιγαντούμενο αίτημα του σύγχρονου κόσμου. Το αίτημα αυτό προσπαθεί φυσικά να ικανοποιήσει και η φιλοσοφία. Αναγνωρίζοντας την περατότητα της ζωής μπορούμε να θέσουμε σκοπούς και να βασίσουμε σε αυτούς προστάγματα, τα οποία να μπορούν να πραγματοποιηθούν στη φυσιολογική διάρκεια μιας ζωής,

²⁴¹ Κωνσταντίνου Ε. Παπαπέτρου, *Πίστη και Γνώση, Ανάτυπο από τον 27ο Τόμο "Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών"*. Περίοδος από 1.9.1982 έως 18.5.1983. Πρωτανεία Σπ. Μουλόπουλου (Αθήνα, 1987), σ. 17.

²⁴² Το ίδιο, σ. 18.

καθώς το άτομο θα βελτιώνεται στην τέχνη του βίου , θα ωριμάζει στοχαζόμενο και έχοντας επίγνωση του θανάτου θα προσδίδει νόημα στην καθημερινότητά του²⁴³.

Για τους βιοσυντηρητικούς η θνητότητα και η εν γένει τρωτότητα του ανθρώπινου σώματος έχουν θετικό πρόσημο, καθώς αποτελούν τους αναγκαίους εκείνους περιορισμούς οι οποίοι καθορίζουν την ανθρωπινότητά μας με τις δυνάμεις και αδυναμίες και συνιστούν πηγή νοήματος καθορίζοντας την ανθρώπινη εμπειρία και ταυτότητα²⁴⁴. Η νοηματοδότηση της ζωής προϋποθέτει την ύπαρξη ορίων. Για το λόγο αυτό μια ζωή χωρίς χρονικό ορίζοντα δεν μπορεί να διαμορφωθεί σε βίο με νόημα και μια εξαιρετική παρομοίωση θα ήταν να δούμε τη ζωή ως ένα ζυμάρι, το οποίο αν το φανταστούμε άπειρο σε μέγεθος, θα μας ήταν αδύνατο να το ζυμώσουμε²⁴⁵. Η άρνηση κάθε ορίου στην ανθρώπινη πράξη και η υπέρβαση αυτών των ίδιων των βιολογικών μας ορίων, όπως τα γνωρίζουμε στο παρόν, επηρεάζουν καθοριστικά τομείς όπως η φιλοσοφία και η τέχνη, καθώς αυτές βρίσκονται σε διαλεκτική με το υπαρξιακό γεγονός του θανάτου²⁴⁶. Προβληματίζει μάλιστα η επίμονη επιδίωξη της τελειότητας ως βασικό κίνητρο της ανθρώπινης αναβάθμισης, καθώς έρχεται σε αντίθεση με αξίες όπως η άνευ όρων γονική αγάπη, η οποία εκφράζεται με την αποδοχή ενός παιδιού όπως είναι και με την φροντίδα για τη βελτίωση του αποβλέποντας στην ευεξία και ευτυχία του²⁴⁷. Ο φιλόσοφος Θεοφάνης Τάσσης προσεγγίζει φιλοσοφικά την έννοια της ανθρωπινότητας στην οποία προσδίδει περιεχόμενο αξιακό και την οποία θεωρεί προϋπόθεση για την ισότητα όλων των ανθρώπων, την ανεκτικότητα και το σεβασμό της αξιοπρέπειας και της διαφορετικότητας²⁴⁸. Τονίζει εμφαντικά «αν ο άνθρωπος γίνει αθάνατος, τότε θα πάψει να είναι άνθρωπος»²⁴⁹.

Ευγονική και Τεχνητή Νοημοσύνη αποτελούν τεράστιες προκλήσεις για το σύγχρονο άνθρωπο και τη νοηματοδότηση βασικών εννοιών από πλευράς του. Η έννοια του «προσώπου» στον υπερανθρωπισμό έχει ως μόνη προϋπόθεση τη «συνείδηση» και δύναται να αφορά και τους αναβαθμισμένους ανθρώπους, αλλά και μια ισχυρή νοημοσύνη²⁵⁰. Ο δημοκρατικός υπερανθρωπισμός αποτελεί μια τάση που υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη και η τεχνητή νοημοσύνη είναι οντολογικά ισάξιες, αποδίδοντας σε

²⁴³ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 227.

²⁴⁴ Το ίδιο, σ. 358.

²⁴⁵ Το ίδιο, σ. 203.

²⁴⁶ Το ίδιο, σ. 373.

²⁴⁷ Το ίδιο, σ. 350.

²⁴⁸ Το ίδιο, σ. 35.

²⁴⁹ Το ίδιο, σ. 374.

²⁵⁰ Το ίδιο, σ. 134.

ανθρώπους και τεχνικές ετερότητες τα ίδια δικαιώματα. Εμπνέεται μάλλον από έργα επιστημονικής φαντασίας και προσπαθεί να δώσει εναλλακτικές προτάσεις πολιτικής, ενώ η ίδια η πολιτική ισότητα σαφώς κινδυνεύει εφόσον δεν θα μπορεί να πλέον να βασίζεται στην κοινή ανθρωπότητα των πολιτών²⁵¹. Η ευγονική μαζί με τη συνεπαγόμενη γενετική ανισότητα αναμένεται να αποτελέσει φλέγον πολιτικό ζήτημα για τις επόμενες δεκαετίες²⁵². Τα ζητήματα αυτά περί ταξικότητας και δημοκρατίας έχουν επιδράσει καίρια τη σκέψη του Χαράρι²⁵³, όπως θα αναλυθεί σε επόμενη ενότητα.

Ίσως και να απειλείται πραγματικά η πολιτική ισότητα από μια νέου είδους αριστοκρατία, στην οποία η ευγενική καταγωγή δεν θα είναι προϊόν κοινωνικής σύμβασης, όπως στο παρελθόν, αλλά θα βασίζεται στην ίδια τη φύση, αφού θα πρόκειται για μια γενετικά ανώτερη κοινωνική τάξη . Πλέον θα μπορεί να κληροδοτηθεί και ένα γονιδιακό κεφάλαιο από τις προνομιούχες τάξεις μέσω της ευγονικής²⁵⁴. Μήπως όμως αλλαγή χρειάζεται η στάση μας απέναντι στην κοινωνία, η στάση μας απέναντι στο συνάνθρωπο και όχι η ίδια η ανθρώπινη φύση; Στην Εγκύκλιο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου των Ορθοδόξων το 2016 δίνεται έμφαση στην αξία προβολής ως επίκαιρης και αναγκαίας της ορθόδοξης ανθρωπολογίας, η οποία προβάλλει την ιερότητα του ανθρωπίνου προσώπου, απέναντι στη σύγχρονη ανατροπή αξιών²⁵⁵. Καταδικάζει τον ατομοκεντρισμό και επισημαίνει την ηθική αστοχία του ανθρώπου ως αιτία σύγχρονων προβλημάτων και ανισοτήτων²⁵⁶. Η Ορθόδοξη Θεολογία διακηρύσσει τη συνέχεια της υποστατικής ταυτότητας κάθε ανθρώπου και αυτή η ορθόδοξη οντολογική θεώρηση λείπει από την οπτική του Χαράρι, αλλά η σπουδαιότητα της είναι αναμφίβολη για την ακεραιότητα του ανθρωπίνου προσώπου.

²⁵¹ Το ίδιο, σ. 133.

²⁵² Το ίδιο, σ. 327.

²⁵³ Ian Parker, ό.π.

²⁵⁴ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 326.

²⁵⁵ Εγκύκλιος της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου (Κρήτη, 2016), στο διαδικτυακό τόπο: http://panorthodoxemes.blogspot.gr/2016/06/blog-post_504.html (ημερομηνία ανάκτησης 11-11-2023), §12.

²⁵⁶ Το ίδιο, §13,14.

4. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ

4.1 Η νέα Τάξη των «άχρηστων»

4.1.1 Οι αλλαγές στην αγορά εργασίας

Το κεντρικό ερώτημα που τίθεται εύλογα είναι το κατά πόσο η επιστήμη θα τεθεί στην υπηρεσία του λαού, των συμφερόντων και της ευημερίας του, και όχι στην υπηρεσία κάποιων κυρίαρχων οικονομικοπολιτικά ομάδων. Τα ρεύματα του Νταταϊσμού και του Τεχνοανθρωπισμού έχουν σαφέστατα ταξικό πρόσημο, γιατί εκφράζουν στρώματα με υψηλό οικονομικό, αλλά και κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, τα οποία εξοικειωμένα με τις νέες τεχνολογίες τις ενσωματώνουν ταχύτερα στην καθημερινότητα σε σύγκριση με τη μεγάλη μάζα των ανθρώπων²⁵⁷. Ας πάρουμε για παράδειγμα τη βιοτεχνολογική εξέλιξη. Αν επιτρέψει στον άνθρωπο να φτάσει τα 150 χρόνια, η ίδια τεχνολογία θεωρητικά θα μπορεί να επιμηκύνει τη ζωή μας ακόμη περισσότερο έως τα 200, 400 γιατί όχι 1000 και παραπάνω χρόνια. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο ο Χαράρι διαβλέπει δύο κινδύνους. Πρώτον ότι κανείς άνθρωπος δεν θα επιθυμεί πλέον να ρισκάρει τη ζωή του και το άγχος για να παραμείνει κανείς ασφαλής από άλλους παράγοντες που θέτουν σε κίνδυνο της ζωής μας θα είναι τεράστιο. Δεύτερον θα προκύψουν κοινωνικές ανισότητες ανάμεσα σε όσους έχουν τα χρήματα και την ικανότητα να επωφεληθούν από τα οφέλη ανάπτυξης της Βιοτεχνολογίας και σε όσους δεν θα έχουν πρόσβαση στις υπηρεσίες αυτές. Ο θυμός και το μίσος εναντίον των προνομιούχων είναι αναμενόμενο να γιγαντωθεί σε κοινωνικό επίπεδο²⁵⁸.

Ο μεγαλύτερος όμως κίνδυνος του 21^{ου} αιώνα ίσως είναι η διαμόρφωση της «τάξης των άχρηστων», αυτών δηλαδή των ανθρώπων οι οποίοι δεν θα μπορούν να προσφέρουν εργασία, λόγω διευρυμένης χρήσης της ρομποτικής και των συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης²⁵⁹. Ήδη μετά την Βιομηχανική Επανάσταση μειώθηκε σταδιακά η ζήτηση εργασίας με βάση τις φυσικές δεξιότητες. Αυτό ίσως επαναληφθεί, αλλά αυτή τη φορά να μειωθεί η ζήτηση εργασίας με βάση τις νοητικές δεξιότητες. Η αξία του ανθρώπου δεν μειώνεται από την έλλειψη εργασίας και τονίζει ότι χρησιμοποιεί τον

²⁵⁷ Θεοφάνη Τάση, ό.π., σ. 38.

²⁵⁸ Mathias Döpfner, ό.π.

²⁵⁹ Ian Sample, *AI will create 'useless class' of human, predicts bestselling historian*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/technology/2016/may/20/silicon-assassins-condemn-humans-life-useless-artificial-intelligence> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

όρο «άχρηστοι» με βάση την οπτική του σύγχρονου οικονομικοπολιτικού συστήματος και όχι από πλευράς ηθικής²⁶⁰. Σε κάθε περίπτωση πάντως αυτός ο μετασχηματισμός θα αποτελέσει μεγάλη πρόκληση για την κοινωνία, το Κράτος, αλλά και κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, αφού θα κληθεί να αναζητήσει το νόημα της ζωής σε έναν τεχνοκρατούμενο κόσμο²⁶¹.

Ο Χαράρι επισημαίνει τον κίνδυνο να χαθούν διάφορα επαγγέλματα, δίνει έμφαση στις επιπτώσεις μια ευρείας κλίμακας ανεργίας και ουσιαστικά μοιάζει να απειλείται από μια τέτοια εξέλιξη ο ίδιος ο πυρήνας της φιλελεύθερης ιδεολογίας²⁶². Ο φιλελευθερισμός κυριάρχησε όχι γιατί αποδείχτηκε σωστός σε φιλοσοφικό επίπεδο και ο λόγος που θα καταρρεύσει και πάλι δεν έγκειται σε θεωρητικούς λόγους. Ο φιλελευθερισμός πέτυχε, γιατί υπήρξε σημαντικό νόημα στο να αποδοθεί αξία στο κάθε άτομο ξεχωριστά σε επίπεδο πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό. Κάθε άνθρωπος άξιζε στο μέτωπο του βιομηχανικού πολέμου και στην ελεύθερη αγορά. Κάθε ζευγάρι χέρια που μπορούσε να κρατήσει ένα τυφέκιο ή να δουλέψει σε ένα εργοστάσιο είχε αξία²⁶³.

Τον 21^ο αιώνα τα ιδεώδη του φιλελευθερισμού σε σχέση με το άτομο βάζονται και από επιπλέον πρακτικούς λόγους: Τα άτομα θα χάσουν την οικονομική και στρατιωτική χρησιμότητά τους, το οποίο θα επηρεάσει την αξία που θα τους προσδίδει το οικονομικοπολιτικό σύστημα. Το σύστημα θα εξακολουθεί να αποδίδει αξία στους ανθρώπους συλλογικά, αλλά όχι σε ατομικό επίπεδο, με εξαίρεση συγκεκριμένα άτομα που θα ανήκουν σε μια ελίτ αναβαθμισμένων ενδεχομένως, πάντως όχι στις μεγάλες μάζες ανθρώπων²⁶⁴. Σε συνδυασμό με τη βιοτεχνολογία είναι πιθανό οι ελίτ αυτές να εξελιχθούν σε ένα «άνωτερο είδος», με τις μάζες των ανθρώπων να αποτελούν «ορδές βαρβάρων», οι οποίες μάλιστα σε αντίθεση με τον 20^ο αιώνα δεν θα είναι χρήσιμες για «φτηνή εργασία». Η «πολιτισμένη ζώνη» ενδεχομένως να μην περιλαμβάνει ολόκληρες χώρες και Ηπείρους και ακόμη μπορεί να οριοθετείται από αδιαπέραστα τείχη²⁶⁵.

²⁶⁰ Το ίδιο.

²⁶¹ Το ίδιο.

²⁶² George Strawn, *IT, Unemployment and Ideology*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://ieeexplore.ieee.org/document/7945215> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

²⁶³ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 358.

²⁶⁴ Το ίδιο, σ. 357.

²⁶⁵ Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 93.

Το να αλλάξει κανείς εργασία το 1980 από μια γεωργική επιχείρηση σε ένα εργοστάσιο ή από ένα εργοστάσιο σε ένα κατάστημα ως πωλητής απαιτούσε περιορισμένη εκπαίδευση. Το 2050 όμως ένας ταμίας ή εργάτης σε εργοστάσιο που θα χάσει την εργασία του από ένα ρομπότ είναι σχεδόν αδύνατο να ξεκινήσει εργασία που να απαιτεί εξειδικευμένες επιστημονικές ή τεχνολογικές γνώσεις, όπως θα απαιτεί η πληθώρα των εργασιών του μέλλοντος²⁶⁶. Συνεπώς θα υπάρξουν με βεβαιότητα καινούργιες θέσεις εργασίας πάνω σε νέα αντικείμενα, αλλά αυτό δεν θα αποτρέψει την άνοδο μια νέας κοινωνικής τάξης «άχρηστων»²⁶⁷. Παράλληλα, θα κινδυνεύουν και άλλες εργασίες από την «αυτοματοποίηση» και θα υπάρξει εξαιρετική δυσκολία στο να οργανώνονται εργατικά συνδικάτα και να διασφαλίζονται τα εργασιακά δικαιώματα. Ήδη πολλές νέες εργασίες σε προηγμένες οικονομίες έχουν τα στοιχεία της προσωρινότητας και της έλλειψης ασφαλούς θεσμικού πλαισίου²⁶⁸.

4.1.2 Τεχνητή Νοημοσύνη και αγορά εργασίας

Εφόσον η Τεχνητή Νοημοσύνη μπορεί να παράγει καλύτερο αλγόριθμο για την εκτέλεση μιας εργασίας, αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αντικατάσταση του Ανθρώπινου Δυναμικού που την εκτελούσε έως τώρα²⁶⁹. Ο φόβος ότι η τεχνολογία και οι μηχανές θα θέσουν ανθρώπους εκτός της αγοράς εργασίας δεν είναι φυσικά κάτι καινούργιο. Η Τεχνητή Νοημοσύνη όμως είναι διαφορετική από τις παλιές μηχανές, γιατί εκείνες ανταγωνίζονταν τον άνθρωπο στις χειρωνακτικές δεξιότητες και εργασίες, ενώ τώρα η Τεχνητή Νοημοσύνη ανταγωνίζεται τον άνθρωπο στις γνωστικές δεξιότητες και εργασίες²⁷⁰.

Καθώς οι αλγόριθμοι θα θέτουν τους ανθρώπους εκτός αγοράς εργασίας, ο πλούτος θα συγκεντρώνεται σταδιακά σε αυτούς που θα ελέγχουν τους αλγόριθμους, οι οποίοι δεν θα είναι παρά μια ελίτ, οι ιδιοκτήτες των αλγορίθμων αυτών, τουλάχιστον μέχρι οι ίδιοι οι αλγόριθμοι να αποκτήσουν ενδεχομένως και τα δικαιώματα ενός νομικού

²⁶⁶ Το ίδιο, σ.41

²⁶⁷ Το ίδιο.

²⁶⁸ Το ίδιο, σ. 42.

²⁶⁹ George Strawn, ό.π.

²⁷⁰ Yuval Noah Harari, *Why Technology Favors Tyranny*, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/10/yuval-noah-harari-technology-tyranny/568330/> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

προσώπου, όπως τα έχει σήμερα μια εταιρεία για παράδειγμα²⁷¹. Τότε ένας αλγόριθμος θα μπορεί να έχει δραστηριότητα επιχειρηματική, αλλά και στο Χρηματιστήριο, χωρίς να χρειάζεται να εξυπηρετεί ανθρώπινα συμφέροντα. Θα μπορεί να κερδοφορήσει και να επενδύσει τα κέρδη ακόμα και σε ακίνητη περιουσία για παράδειγμα προασπίζοντας τα συμφέροντά του ακόμα και πληρώνοντας δικηγόρους και τελικά να μπορούν αλγόριθμοι να ιδιοποιηθούν κατά ένα δυστοπικό σενάριο ακόμα και το μεγαλύτερο ποσοστό ιδιοκτησίας στον Πλανήτη²⁷². Για λίγες επόμενες δεκαετίες φαίνεται βέβαια ότι η ανθρώπινη νοημοσύνη και η ανθρώπινη δημιουργικότητα δεν απειλούνται από την Τεχνητή Νοημοσύνη. Πιθανότατα μάλιστα ομάδες συνεργασίας ανθρώπων και Τεχνητής Νοημοσύνης να αποδειχθούν αποτελεσματικότερες και από ανθρώπους, αλλά και υπολογιστικά συστήματα που δρουν μεμονωμένα²⁷³.

Αν οι μάζες των ανθρώπων χάσουν την οικονομική τους δύναμη, αυτό επηρεάζει σαφέστατα και την πολιτική τους δύναμη και το Κράτος θα έχει λιγότερα κίνητρα να επενδύσει στη δημόσια υγεία, τη δημόσια παιδεία και στην ευημερία των πολιτών. Χώρες με δημοκρατικές αντιλήψεις και μακράιωνη δημοκρατική παράδοση ενδεχομένως συνεχίσουν να φροντίζουν το σύνολο των πολιτών τους, ακόμα και αν δεν θα τους χρειάζονται σε οικονομικό επίπεδο. Αλλά δεν περιμένει κανείς να συμβεί αυτό ούτε παντού, ούτε μακροπρόθεσμα. Αντίθετα πιο πιθανή θα είναι η άσκηση εξουσίας από νέα ολιγαρχικά μορφώματα²⁷⁴. Ο Χαράρι στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου του *Homo Deus* (σσ. 458-462) καταλήγει με ερωτήματα σε σχέση με τον Νταταϊσμό και επισημαίνει την ευθύνη μας στις επόμενες δεκαετίες σε σχέση με τις αλλαγές στην αγορά εργασίας και τις εντεινόμενες κοινωνικές ανισότητες.

²⁷¹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 376.

²⁷² Το ίδιο, σ. 377.

²⁷³ Yuval Noah Harari, *Why Technology Favors Tyranny*, ό.π.

²⁷⁴ Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 92.

4.2 Η Μαζική Επιτήρηση

4.2.1 Μηχανισμοί Εξουσίας και Μαζική Επιτήρηση

Ένα από τα μεγαλύτερα πάντως μαθήματα του 20^{ου} αιώνα είναι ότι η τεχνολογία δεν είναι ντετερμινιστική. Η ίδια ηλεκτρική ενέργεια χρησιμοποιήθηκε από το Τρίτο Ράιχ, την κομμουνιστική Γερμανία και την ενιαία φιλελεύθερη δημοκρατική Γερμανία. Ο ηλεκτρισμός δεν ενδιαφέρεται για τη χρήση στην οποία υπόκειται²⁷⁵. Οι ίδιες τεχνολογίες πάντως που θα θέσουν δισεκατομμύρια ανθρώπους οικονομικά άχρηστους, οι ίδιες θα μπορούν εύκολα να τους παρακολουθήσουν και να τους ελέγξουν²⁷⁶.

Ο Γάλλος φιλόσοφος Μισέλ Φουκώ (15 Οκτωβρίου 1926 - 25 Ιουνίου 1984) αναδεικνύει νέες μορφές επιτήρησης του ανθρώπου στη σύγχρονη κοινωνία, οι οποίες είναι παράγωγο σχέσεων εξουσίας και εισάγει τον όρο βιοεξουσία. Στο σύγχρονο καθεστώς γνώσης-εξουσίας διάφοροι μηχανισμοί ιατρικοί και διοικητικοί εισάγουν ρυθμιστικές λειτουργίες, με σκοπό τον έλεγχο των ατόμων και των πληθυσμών, ακόμη και αυτής της αναπαραγωγής τους μέσω ενός σύγχρονου λόγου περί ευγονικής²⁷⁷. Η πειθαρχία, η μικροεξουσία αντιπροσωπεύουν την άλλη όψη της οικονομικής εκμετάλλευσης και συγχρόνως την άλλη όψη της ταξικής νομικο-πολιτικής κυριαρχίας, οι οποίες εκμετάλλευση και κυριαρχία τελούν σε ενότητα. Ζητούμενο είναι να κατανοήσουμε τη συνθετότητα των σχέσεων εξουσίας. Οι μεγάλες κυριαρχίες, η συγκρότηση ηγεμονικών κέντρων, με αφετηρία τα οποία ένα δίκτυο πειθαρχικών θεσμών και πρακτικών εκτείνεται σε ολόκληρη την κοινωνία, πρέπει να νοηθούν όχι ως δεδομένα αλλά ως αποτελέσματα, ως συνισταμένες, ως σχεσιακές μορφές²⁷⁸. Ο φιλόσοφος Giorgio Agamben θεωρεί μάλιστα ως το κεντρικό πρόβλημα για την σύγχρονη πολιτική την κρατική κυριαρχία και μάλιστα στη βιοπολιτική άρθρωσή της²⁷⁹. Επισημαίνει μάλιστα το ρόλο των καταστάσεων «εξαίρεσης», συνθηκών

²⁷⁵ Mathias Döpfner, ό.π.

²⁷⁶ Yuval Noah Harari, *Why Technology Favors Tyranny*, ό.π.

²⁷⁷ Étienne Balibar, *Ο φόβος των μαζών. Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, ελλ. μετ. Τάσος Μπέτζελος (Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 2010), σελ. 98.

²⁷⁸ Το ίδιο, σελ. 117.

²⁷⁹ Γιώργου Χ. Παπασωτηρίου, *Αγκάμπεν: Είμαστε «γυμνοί» απέναντι στην εξουσία*, στο διαδικτυακό τόπο:

<http://artinews.gr/%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%AC%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%BD-%CE%B3%CF%85%CE%BC%CE%BD%CE%BF%CE%AF-%CE%B1%CF%80%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9->

δηλαδή «έκτακτης ανάγκης» πραγματικών ή κατασκευασμένων, στις οποίες η εκτελεστική εξουσία στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες δύναται να γίνει απόλυτη, με τον ανώτατο φορέα της κρατικής αρχής να προβαίνει ελεύθερα στη χρήση συγκεντρωτικών υπερεξουσιών²⁸⁰.

Στο παρόν οι περισσότεροι από εμάς είμαστε πρόθυμοι να ανταλλάξουμε τα προσωπικά μας δεδομένα για μια δωρεάν διαδικτυακή υπηρεσία, για παράδειγμα μια δωρεάν διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, αν και τα προσωπικά αυτά δεδομένα είναι μια πολύτιμη ιδιοκτησία μας. Όντας εξαρτημένοι από τις διάφορες διαδικτυακές υπηρεσίες ίσως να είναι πολύ δύσκολο να τα προφυλάξουμε και στο μέλλον ακόμα και αν το σκεφτούμε σοβαρά. Για το λόγο αυτό αποτελεί καθήκον μάλλον των Κυβερνήσεων η προστασία των πολιτών τους. Η εθνικοποίηση των δεδομένων από τις Κυβερνήσεις ίσως και να αποτελούσε λοιπόν μια λύση, αν και η συγκέντρωση μιας τέτοιας δύναμης στα χέρια κυβερνώντων πολιτικών ίσως να είναι ακόμα πιο επικίνδυνη²⁸¹. Η καλύτερη ίσως μέθοδος προστασίας των ατόμων απέναντι στον κίνδυνο ανάδυσης μιας ψηφιακής δικτατορίας με κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις είναι να βρεθούν τρόποι ώστε όσο λιγότερα δεδομένα να συγκεντρώνονται σε όσο περισσότερα χέρια και όχι το αντίθετο, δηλαδή να υπάρξει υπερσυγκέντρωση δεδομένων σε ολιγαρχίες πολιτικές ή οικονομικές²⁸². Το βασικό ερώτημα που θέτει ο Χαράρι είναι το ζήτημα του ποια κέντρα εξουσίας θα ελέγχουν τα Δεδομένα αυτά και πως μπορεί να εξασφαλιστεί η ιδιωτικότητα από τα άτομα²⁸³. Ως αντιπρόταση συστήνει την ανάγκη οι πολίτες να ασκήσουν έλεγχο στο Κράτος, αλλά και ως καταναλωτές να ασκήσουν έλεγχο και οικονομική πίεση στις εταιρείες, ώστε να αποφύγουμε την άνοδο «δικτατοριών» ελέγχου πληροφοριών, ώστε να αποφύγουμε τη συγκέντρωση των μεγάλων Βάσεων Δεδομένων στα χέρια λίγων²⁸⁴.

[%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1.html](#) (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

²⁸⁰ Αλέξανδρου Κιουπκιολή, *Ιοί της βιοεξουσίας & αντι-ηγεμονικές εναλλακτικές μιας δημοκρατίας των κοινών*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.enainstitute.org/%CE%B9%CE%BF%CE%AF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B2%CE%B9%CE%BF%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9-%CE%B7%CE%B3%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%B5/> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

²⁸¹ Yuval Noah Harari, *Why Technology Favors Tyranny*, ό.π.

²⁸² Yuval Noah Harari, *Why Technology Favors Tyranny*, ό.π.

²⁸³ Marcelo Gleiser, ό.π.

²⁸⁴ Το ίδιο.

4.2.2 Πανδημία Covid και μαζική επιτήρηση

Με αφορμή την πανδημία του Covid ο Χαράρι τονίζει τη σπουδαιότητα της τεχνολογίας Πληροφοριών στη μάχη εναντίον του ιού και το πόσο σημαντική ήταν η παγκόσμια διεπιστημονική συνεργασία. Ταυτόχρονα όμως τονίζει ότι η επιστήμη δεν μπορεί να υποκαταστήσει την πολιτική. Οι πολιτικοί φαίνεται να απέτυχαν σε μεγάλο βαθμό στη διαχείριση της πανδημίας²⁸⁵. Μια σημαντική παρατήρηση είναι ότι η μαζική επιτήρηση σε μεγάλο βαθμό νομιμοποιήθηκε και έγινε συνήθης. Όσο αυξάνεται πάντως η επιτήρηση στα άτομα, τόσο θα πρέπει να αυξάνεται και η δυνατότητα ελέγχου των κρατικών μηχανισμών και των πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων από πλευράς των πολιτών και να ιδρύονται ανεξάρτητες αρχές για τη συλλογή και επεξεργασία επιμέρους δεδομένων²⁸⁶.

Η πρώτη περίοδος διασποράς του Covid έκανε σαφή τα όρια της επιστημονικής και τεχνολογικής δύναμης του ανθρώπου. Έγινε σαφές ότι δεν υπάρχει επιστημονικός τρόπος για να καθοριστεί ποιες αξίες είναι σπουδαιότερες και ποια συμφέροντα πρέπει να υπηρετηθούν. Για παράδειγμα στην επιβολή ή όχι ενός λοκντάουν η λειτουργία της αγοράς, των σχολείων, η ψυχική υγεία των πολιτών και η ενδοοικογενειακή βία υπήρξαν παράγοντες υπό συζήτηση²⁸⁷. Η χρήση νέων ψηφιακών βάσεων δεδομένων και νέων εργαλείων επιτήρησης θέτει σε κίνδυνο την ιδιωτικότητά μας και ανοίγει το δρόμο για ολοκληρωτικά καθεστώτα άνευ προηγουμένου. Το 2020 λόγω του Covid η μαζική επιτήρηση έγινε πιο συνηθισμένη και νόμιμη από ποτέ στο παρελθόν. Είναι ευθύνη των πολιτικών η ισορροπία ανάμεσα στην επιτήρηση και τον δυστοπικό εφιάλτη²⁸⁸.

Η συγκέντρωση πληροφοριών αρχικά, ειδικά αν αφορά το ίδιο το σώμα και την υγεία των πολιτών, οφείλει να τίθεται στην υπηρεσία των ανθρώπων για να τους παρασχεθεί βοήθεια και όχι για να τους ελέγξει, χειραγωγήσει ή βλάψει. Ακόμα και ο προσωπικός/οικογενειακός ιατρός δεν θα πρέπει να μπορεί να μοιραστεί τα προσωπικά μας δεδομένα με καμία αρχή επιτήρησης ή οποιονδήποτε άλλον φορέα²⁸⁹.

²⁸⁵ Yuval Noah Harari, *Yuval Noah Harari: Lessons from a year of Covid*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ft.com/content/flb30f2c-84aa-4595-84f2-7816796d6841>(ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

²⁸⁶ Το ίδιο.

²⁸⁷ Το ίδιο.

²⁸⁸ Το ίδιο.

²⁸⁹ Το ίδιο.

Δευτερευόντως, η επιτήρηση μπορεί να είναι αμφίδρομη. Αν η επιτήρηση είναι μόνο από πάνω προς τα κάτω, αυτό αποτελεί το πρώτο βήμα για την ψηφιακή δικτατορία. Επιτήρηση μπορεί να υπάρξει και από κάτω, από τη λαϊκή βάση δηλαδή, προς τα κέντρα εξουσίας ακόμα και τις μεγάλες επιχειρήσεις, υπηρετώντας τη διαφάνεια των οικονομικών συναλλαγών σε μια χώρα. Ο πολίτης μπορεί πλέον να γνωρίζει ποια έργα και ποιες επιχειρήσεις χρηματοδοτούνται από το Κράτος και πως ξοδεύτηκαν τα χρήματα αυτά. Μπορεί να επιτηρηθεί η κρατική δραστηριότητα εν γένει προς όφελος της ενημέρωσης των πολιτών²⁹⁰. Τρίτον, το μονοπώλιο δεδομένων αποτελεί προάγγελο ολοκληρωτισμού. Δεν πρέπει ποτέ υπερβολικός αριθμός δεδομένων να συγκεντρωθεί σε ένα μέρος, αλλά να ιδρύονται ανεξάρτητες αρχές οι οποίες να διαχειρίζονται διακριτά δεδομένα. Ακόμα και αν αυτό δεν βοηθά στην αποτελεσματική διαχείρισή τους, είναι σίγουρα προτιμότερο από την υπερσυγκέντρωσή τους σε έναν φορέα²⁹¹.

Ο Χαράρι επιμένει ότι οι άνθρωποι οφείλουν να πιέσουν τις κυβερνήσεις να ρυθμίσουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας και προστασίας των προσωπικών δεδομένων των πολιτών, ειδικά με δεδομένη την άνοδο των νέων τεχνολογιών επιτήρησης. Οι αλγόριθμοι πλέον μπορούν να κάνουν κάτι αδύνατο για τον άνθρωπο, να επεξεργαστούν δηλαδή και να αναλύσουν έναν ασύλληπτα μεγάλο όγκο δεδομένων. Σε συνδυασμό με βιομετρικούς αισθητήρες, αναγνώριση προσώπου και φωνής και την Τεχνητή Νοημοσύνη δεν απέχουμε πολύ από το να μπορεί ένα Κράτος να ελέγξει τη δραστηριότητα όλων των πολιτών²⁹². Ο Χαράρι υποστηρίζει αυτοί που θα ελέγχουν τον κόσμο τον 21^ο αιώνα είναι οι ίδιοι που θα ελέγχουν τα δεδομένα²⁹³. Δίνει έμφαση στην αναγκαιότητα να ασκηθεί πίεση στους πολιτικούς να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους από την τεχνολογία, χωρίς όμως να προσδιορίζει ο ίδιος επακριβώς τον τρόπο που μπορεί πραγματικά να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες της ραγδαίας τεχνολογικής ανάπτυξης²⁹⁴.

²⁹⁰ Το ίδιο.

²⁹¹ Το ίδιο.

²⁹² Takeshi Yamawaki και Junki Watanabe, ό.π.

²⁹³ Ian Parker, ό.π.

²⁹⁴ Το ίδιο.

4.2.3 Τεχνητή Νοημοσύνη και μαζική επιτήρηση

Στην τεχνολογική δυστοπία που ενδεχομένως βρεθούμε να βιώνουμε στο μέλλον αυτό που φαίνεται να τον απασχολεί περισσότερο είναι η απώλεια της αυτονομίας από πλευράς του ανθρώπου και η χειραγώγησή του με τη βοήθεια της Τεχνητής Νοημοσύνης. Θεωρεί ότι εν μέρει μπορεί να αντιμετωπιστεί αν ο άνθρωπος επικεντρωθεί στην αυτογνωσία του²⁹⁵. Η συλλογή και επεξεργασία πληροφοριών από μια κυβέρνηση ή οικονομικούς μεγιστάνες και εταιρείες και η προσπάθεια τους να χειραγωγήσουν τον πολίτη-καταναλωτή είναι ήδη μια πραγματικότητα και δεν χρειάζεται τα δεδομένα τους να είναι και απολύτως ακριβή²⁹⁶. Ο Χαράρι δηλώνει απερίφραστα ότι η ελευθερία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αυτογνωσία και είναι ακριβώς ανάγκη να γνωρίζουμε τον εαυτό μας καλύτερα από την κυβέρνηση ή τις πολυεθνικές εταιρείες²⁹⁷.

Ήδη πολυεθνικές εταιρείες χρησιμοποιούν τεχνολογίες αναγνώρισης προσώπου με σκοπό να εξαγάγουν συμπεράσματα για την ταυτότητα του χρήστη και τις ενδεχόμενες τάσεις του. Το επίπεδο ανάλυσης έχει ήδη προχωρήσει πέρα από τα δημογραφικά σε καθαρά ψυχογραφικά χαρακτηριστικά. Πόροι πλούτου δεν είναι πια ο χρυσός και το πετρέλαιο, αλλά τα ανθρώπινα δεδομένα στο χώρο του διαδικτύου²⁹⁸. Τρανταχτό παράδειγμα η αλίευση προσωπικών δεδομένων από γιγαντιαία πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης σε συνδυασμό με έναν υποχθόνιο προπαγανδιστικό μηχανισμό, ο οποίος ανέλυσε τα δεδομένα αυτά και στη συνέχεια έδρασε στοχευμένα με σκοπό να επηρεάσει τον πολιτικό προσανατολισμό των χρηστών για τις Αμερικανικές Προεδρικές Εκλογές του 2016²⁹⁹.

²⁹⁵ Το ίδιο.

²⁹⁶ Το ίδιο.

²⁹⁷ Το ίδιο.

²⁹⁸ Χρύσας Μπάτου, *Big Data: όταν ο άνθρωπος γίνεται “εμπόρευμα”*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.maxmag.gr/psychologia/big-data-otan-o-anthropos-ginetai-quot-emporeυμα-quot/> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

²⁹⁹ Julia Carrie Wong, *The Cambridge Analytica scandal changed the world – but it didn't change Facebook*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/17/the-cambridge-analytica-scandal-changed-the-world-but-it-didnt-change-facebook> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024), ακόμη Carole Cadwalladr και Emma Graham-Harrison, *Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

Ως άτομα το πιο σημαντικό που μπορούμε να κάνουμε είναι να γνωρίσουμε τον εαυτό μας γρηγορότερα και καλύτερα με οποιαδήποτε μέθοδο ταιριάζει στον καθένα είτε αυτό είναι ο διαλογισμός, είτε η τέχνη, είτε οι πεζοπορίες στη φύση, είτε η ψυχοθεραπεία, είτε ο οποιοσδήποτε μηχανισμός μας βοηθάει να γνωρίσουμε τον εαυτό μας καλύτερα³⁰⁰. Και φυσικά να οργανωθούμε σε συλλογικότητες, γιατί ως άτομα δεν μπορούμε να επηρεάσουμε τόσο το σύγχρονο κόσμο³⁰¹. Για την προστασία των προσωπικών δεδομένων δεν αρκούν οι ρυθμίσεις σε μία χώρα. Απαιτείται διεθνείς συνεργασία, συμπεριλαμβανομένων των χωρών που υστερούν σε τεχνολογική εξέλιξη³⁰². Το αίτημα του λαού θα πρέπει να είναι τα νέα εργαλεία επιτήρησης να μην ελέγχουν εμάς τους πολίτες, αλλά την ίδια την Κυβέρνηση, ώστε να διασφαλίζεται η διαφάνεια και να καταπολεμείται η διαφθορά προς όφελος των πολιτών³⁰³. Εάν οι Κυβερνήσεις και οι εταιρείες μας γνωρίζουν καλύτερα απ' ό,τι οι ίδιοι τον εαυτό μας, τότε γινόμαστε εύκολα θύματα χειραγώγησης. Ειδικά αν γνωρίζει κάποιος τι φοβόμαστε ή τι μισούμε είναι πολύ εύκολο με στοχευμένα μηνύματα να μας ενισχύσει το φόβο και το μίσος. Οφείλουμε λοιπόν να γνωρίζουμε τις αδυναμίες μας και να είμαστε σε επαγρύπνηση³⁰⁴.

Για παράδειγμα το ρωσικό καθεστώς ισχυρίζεται ότι μια παγκόσμια συνομοσπία ομοφυλοφίλων επιδιώκει να καταστρέψει τη χώρα τους³⁰⁵. Σχετική δημοσκόπηση αποκάλυψε ότι το 63% των Ρώσων ασπάζονται αυτή τη θέση, θεωρώντας ότι το δίκτυο ομοφυλοφίλων στρέφεται ενάντια στις παραδοσιακές ρωσικές αξίες και τοιουτοτρόπως αποδυναμώνει τη χώρα τους³⁰⁶. Το 2013 ψηφίστηκε νόμος στη Ρωσία, ο οποίος απαγορεύει την «ομοφυλοφιλική προπαγάνδα» και κατά καιρούς έχουν εκδιωχθεί για το λόγο αυτό διάφοροι πολίτες. Είναι σαφές ότι η κοινότητα ομοφυλοφίλων γίνεται ο αποδιοπομπαίος τράγος για όλα τα προβλήματα διαφθοράς, τα δημοσιονομικά ελλείμματα και τις ανισότητες στη ρωσική κοινωνία³⁰⁷. Το πρόβλημα στην εποχή μας όμως είναι ότι ο συνδυασμός της τεχνολογίας πληροφοριών και της βιοτεχνολογίας

³⁰⁰ Takeshi Yamawaki και Junki Watanabe, ό.π.

³⁰¹ Το ίδιο.

³⁰² Το ίδιο.

³⁰³ Το ίδιο.

³⁰⁴ Το ίδιο.

³⁰⁵ Yuval Noah Harari, *50 years after Stonewall: Yuval Noah Harari on the new threats to LGBT rights*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/books/2019/jun/22/fifty-years-after-the-stonewall-riots-yuval-noah-harari-on-the-new-threats-to-lgbt-freedom> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

³⁰⁶ Alex Cooper, *Majority of Russians believe gays conspiring to destroy country's values, poll finds*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.nbcnews.com/feature/nbc-out/majority-russians-believe-gays-conspiring-destroy-country-s-values-poll-n905196> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

³⁰⁷ Yuval Noah Harari, *50 years after Stonewall*, ό.π.

γεννά νέα εργαλεία επιτήρησης και δεν είναι καθόλου βέβαιο αν θα μπορεί κάποιος να διαφύγει ενός τέτοιου ελέγχου. Στις 14 Ιουλίου 2017 ο Πρωθυπουργός της Ρωσία Ντμίτρι Μεντβέντεφ παρακολούθησε ομιλία Καθηγητή του Πανεπιστημίου του Στάνφορντ, ο οποίος εργαζόταν σε αλγόριθμο αναγνώρισης στοιχείων της προσωπικότητας κάποιου με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία του στο διαδίκτυο. Φαίνεται να μπορούσε να αναγνωρίσει αν κάποιος άνδρας είναι ετεροφυλόφιλος ή ομοφυλόφιλος με την ανάλυση απλά μερικών φωτογραφιών, με ποσοστό ακρίβειας 91%³⁰⁸. Με δεδομένο στη Ρωσική επαρχία της Τσετσενίας σημειώθηκαν περιστατικά εκτεταμένης αστυνομικής βίας κατά ομοφυλοφίλων κατά τα έτη 2017 και 2019 με την υποστήριξη της πολιτικής ηγεσίας του τόπου³⁰⁹, αντιλαμβάνεται κανείς πόσο εύκολα ένα απολυταρχικό ομοφοβικό καθεστώς στο μέλλον μπορεί να εντοπίσει και να καταπατήσει τα ανθρώπινα δικαιώματα χιλιάδων ανθρώπων.

Ευρείας κλίμακας επιτήρηση και περιορισμό των θρησκευτικών τους ελευθεριών υφίστανται ήδη και εκατοντάδες χιλιάδες μουσουλμάνοι της περιοχής Σιντζιάνγκ της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας³¹⁰. Όσοι Παλαιστίνιοι ζουν στο Κράτος του Ισραήλ βρίσκονται επίσης υπό επιτήρηση με τη χρήση των Νέων Τεχνολογιών. Εκτός από κάμερες, μικρόφωνα και drones χρησιμοποιείται και λογισμικό κατασκοπείας. Με αυτό τον τρόπο το Ισραηλινό Κράτος χρειάζεται μικρότερη στρατιωτική δύναμη για τον έλεγχο των περιοχών που κατοικούν³¹¹. Ένα τραγελαφικό γεγονός τον Οκτώβριο του 2017 αποδεικνύει το αληθές για τους μηχανισμούς ηλεκτρονικής επιτήρησης. Ένας Παλαιστίνιος ανήρτησε φωτογραφία του εαυτού του στο χώρο εργασίας του δίπλα σε μια μπουλντόζα γράφοντας «καλημέρα» στα αραβικά. Ένα λάθος στον αλγόριθμο οδήγησε στην καταγραφή του χαιρετισμού ως «βλάψτε τους» (λόγω μικρής γραμματικής διαφοράς). Αποτέλεσμα ήταν να θεωρηθεί ο χρήστης ως ύποπτος για τρομοκρατικό χτύπημα με τη χρήση της μπουλντόζας και οι Ισραηλινές Δυνάμεις Ασφαλείας να τον συλλάβουν άμεσα. Φυσικά αφέθηκε τελικά ελεύθερος, αλλά φάνηκε

³⁰⁸ Το ίδιο.

³⁰⁹ Andrew Roth, *Chechnya: two dead and dozens held in LGBT purge, say activists*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/14/chechnya-two-dead-and-dozens-held-in-lgbt-purge-reports> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

³¹⁰ Joel Gunter, *China has created a dystopian hellscape in Xinjiang, Amnesty report says*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-57386625> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

³¹¹ Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 81.

ίσως ποιο είναι το μέλλον που προδιαγράφεται σε διεθνές επίπεδο σχετικά με τους μηχανισμούς επιτήρησης³¹².

Πολλοί φοβούνται την Τεχνητή Νοημοσύνη και φαντάζονται δυστοπικά σενάρια, στα οποία ο άνθρωπος θα χάσει την κυριαρχία του από μια πανίσχυρη Τεχνητή Νοημοσύνη, η οποία θα μας ελέγχει σε επίπεδα επιτήρησης αντίστοιχα με αυτά μιας φυλακής, χωρίς όμως να είμαστε περιορισμένοι χωρικά. Δεν εμπιστεύονται ότι η Τεχνητή Νοημοσύνη θα παραμείνει υπάκουη στον άνθρωπο. Αλλά προς το παρόν και όπως διαφαίνεται και στο μέλλον δεν υπάρχει λόγος να πιστεύει κανείς ότι θα αναπτύξει συνείδηση από μόνη της³¹³. Αντίθετα θα πρέπει να φοβόμαστε την Τεχνητή Νοημοσύνη γιατί θα παραμείνει πιθανότατα πάντοτε υπάκουη στους ανθρώπινους αφέντες της και θα αποτελεί όπλο στα χέρια τους προκειμένου οι ήδη ισχυροί να γιγαντώσουν περαιτέρω τη δύναμή τους³¹⁴.

4.2.4 Κριτική θεώρηση

Η κοινωνική ψυχολόγος Σοσάνα Ζούμποφ (1951-σήμερα) αποδίδει τη διεύρυνση των μηχανισμών παρακολούθησης, επηρεασμού και επιτήρησης των μαζών στον Καπιταλισμό ως οικονομικό και πολιτικό σύστημα, το οποίο ευνοεί την ανεξέλεγκτη δράση ιδίως των μεγάλων κερδοσκοπικών πολυεθνικών εταιρειών με κυρίαρχες τις Google, Facebook, Amazon, Microsoft³¹⁵. Ο Χαράρι είναι ελκυστικός στον αναγνώστη, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ότι έμμεσα ενισχύει τα αφηγήματα αυτά για την αυθεντία των αλγορίθμων, τα οποία τελικά εξυπηρετούν τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα³¹⁶. Από την άλλη βέβαια, όπως έχει ήδη τονιστεί, η συνεργασία είναι αυτό που κάνει τους ανθρώπους ισχυρούς και ο Χαράρι προτρέπει ακριβώς για συνεργασία και άμεση δράση και δίνει έμφαση ότι για να αντιμετωπιστούν αυτές οι προκλήσεις είναι απαραίτητο οι άνθρωποι να συσπειρωθούν σε οργανώσεις³¹⁷.

³¹² Το ίδιο.

³¹³ Yuval Noah Harari, *Why Technology Favors Tyranny*, ό.π.

³¹⁴ Το ίδιο.

³¹⁵ Joanna Kavenna, *Shoshana Zuboff: 'Surveillance capitalism is an assault on human autonomy'*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/books/2019/oct/04/shoshana-zuboff-surveillance-capitalism-assault-human-autonomy-digital-privacy> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

³¹⁶ Darshana Narayanan, ό.π.

³¹⁷ Yuval Noah Harari, *50 years after Stonewall*, ό.π.

Είναι σημαντικό να αντιλαμβανόμαστε το ρόλο των εταιρειών που δρουν στο χώρο της πληροφόρησης. Παραπληροφόρηση και προπαγάνδα βέβαια πάντα υπήρξε. Πάντα ήταν χρήσιμο για τους εκάστοτε χειραγωγούς να γνωρίζουν τις αδυναμίες των ανθρώπων και να υφαίνουν ψευδείς ειδήσεις με βάση τις αδυναμίες αυτές. Παλαιότερα όμως οι ψευδείς αυτές ειδήσεις δεν είχαν στοχευμένους παραλήπτες³¹⁸. Στη μάχη για να κερδηθεί η προσοχή ενός ανθρώπου, ο φόβος, το μίσος και η απληστία του πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα κάνουν τον κάθε άνθρωπο πιο ευάλωτο για χειραγώγηση και μπορούν πλέον να χρησιμοποιηθούν από τους προπαγανδιστές ακόμη και εξατομικευμένα³¹⁹. Ιδανικά θα μπορούσαμε να μεταβούμε σε ένα διαφορετικό μοντέλο υψηλής ποιότητας ειδήσεων που δεν θέλουν να εκμεταλλευτούν την προσοχή του χρήστη, το οποίο θα κόστιζε όμως αρκετά χρήματα. Βέβαια οι άνθρωποι ήδη ξοδεύουμε αρκετά χρήματα για να επιλέξουμε καλύτερο φαγητό ή καλύτερο αυτοκίνητο, γιατί όχι και προκειμένου να έχουμε καλύτερη πληροφόρηση, αναρωτιέται ο Χαράρι³²⁰.

Αυτό που υποτίθεται πως κάνουν οι πλατφόρμες κοινωνικών δικτύων είναι να συνδέουν ανθρώπους. Αυτό όμως δεν είναι τόσο απλό. Το μέσο δεν είναι ουδέτερο, δεν είναι εφικτό να είναι ουδέτερο. Και εδώ υπάρχει πλέον η προσωπική ευθύνη³²¹. Οι άνθρωποι, υποστηρίζει ο Χαράρι, έζησαν για εκατομμύρια χρόνια χωρίς θρησκείες και έθνη και πιθανότατα να μπορούν να ζήσουν ευτυχισμένοι χωρίς αυτά και τον 21^ο αιώνα, αλλά δεν μπορούν να ζήσουν ευτυχισμένοι αν αποσυνδεθούν από το ίδιο τους το σώμα³²². Ήδη μέσω του ίντερνετ και των κοινωνικών δικτύων ενθαρρύνονται οι σχέσεις που δεν περιλαμβάνουν σωματική επαφή³²³. Το να γνωρίσεις κάποιον άλλον στην ολότητά του απαιτεί χρόνο και απαιτεί και άμεση φυσική αλληλεπίδραση. Ένας μέσος άνθρωπος είναι πιθανόν αδύνατο να γνωρίσει επαρκώς πάνω από 150 άτομα και η ενέργεια την οποία θα ξοδέψει κάποιος στο διαδίκτυο για να γνωρίσει διαδικτυακούς «φίλους» από άλλες χώρες και κουλτούρες θα κοστίσει στο να γνωρίσει καλά και να συναναστραφεί το γείτονά του³²⁴. Στη θεώρηση βέβαια αυτή μπορεί να επισημάνει κανείς ότι, πέρα από τη σπουδαιότητα της σύνδεσής μας με το ίδιο μας το σώμα και τις

³¹⁸ Mathias Döpfner, ό.π.

³¹⁹ Το ίδιο.

³²⁰ Το ίδιο.

³²¹ Το ίδιο.

³²² Yuval Noah Harari, *21 Lessons* ό.π., σ. 106.

³²³ Το ίδιο, σ. 106.

³²⁴ Το ίδιο, σ. 107.

αισθήσεις μας, αδιαμφισβήτητη είναι και η σπουδαιότητα της αναζήτησης νοήματος από τον άνθρωπο ήδη από τα πρώτα ιστορικά του βήματα.

Με βάση τον ανθρωπισμό οι εμπειρίες συμβαίνουν μέσα μας και στον εσωτερικό μας κόσμο μπορούμε να αναζητήσουμε το νόημα όσων συμβαίνουν γύρω μας. Με βάση τους νταταϊστές όμως οι εμπειρίες δεν έχουν αξία αν δεν μοιράζονται, καθώς μόνο συνδεδεμένες με τη γιγαντιαία Ροή Δεδομένων βρίσκουν το νόημα τους μέσα από τη λογαριθμική ανάλυση. Στην καθημερινότητα πράγματα όπως το προσωπικό ημερολόγιο φαίνονται να έχουν ήδη χάσει την αξία τους³²⁵. Αναμένεται λοιπόν μέσα στις επόμενες δεκαετίες να δούμε κατά πόσο τα ανθρωπιστικά ιδεώδη και η ανθρωποκεντρική θεώρηση του Νοήματος θα αντέξει στη δίνη των τεχνολογικών εξελίξεων και των κοινωνικών επιπτώσεών τους και κατά πόσο μια ορθόδοξη χριστοκεντρική θεώρηση του Νοήματος μπορεί να φωτίσει το δρόμο του ανθρώπου απέναντι σε υπαρξιακά και κοινωνικά αδιέξοδα.

Έχει ασκηθεί κριτική στον Χαράρι ότι προωθεί την ιδέα μιας ψευδούς κοινωνικής κρίσης με τις προειδοποιήσεις του για την επιβολή μηχανισμών μιας άνευ προηγουμένου μαζικής επιτήρησης³²⁶. Λαμβάνοντας όμως υπόψη κανείς όλα τα προαναφερθέντα δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο η κοινωνική αυτή κρίση να αποτελέσει μια πραγματικότητα, καθώς ήδη έχει διαπιστωθεί η χρήση νέων τεχνολογιών επιτήρησης υπό την απειλή της πανδημίας του Covid19, αλλά και ενάντια στον πόλεμο κατά της «τρομοκρατίας» σε διεθνές επίπεδο. Αποτελεί λοιπόν όντως πρόκληση για την ανθρωπότητα το να διαχειριστεί τη νέα κατάσταση σε επίπεδο πολιτικής με την ευρύτερη έννοια, το οποίο προϋποθέτει ένα δημόσιο διάλογο στη σωστή κατεύθυνση και ανάληψη συλλογικών δράσεων από πλευράς των πολιτών.

Τον 21^ο αιώνα λοιπόν η τεχνολογία μπορεί να δώσει τη δυνατότητα σε αλγόριθμους να μας γνωρίσουν καλύτερα απ' όσο γνωρίζουμε οι ίδιοι τον εαυτό μας, το οποίο αποτελεί ουσιαστικά μια κατάρρευση της έννοιας της ατομικότητας, η οποία παραδίδει τη σκυτάλη της αυθεντίας στους διαδικτυακούς αλγόριθμους. Η έννοια της αυτονομίας διακυβεύεται και ο εξωτερικός αλγόριθμος, ακόμα και αν κάνει λάθη θα διεκδικεί από τον άνθρωπο την αυθεντία, πάνω στη βάση ότι οι πιθανότητες λάθους είναι και πάλι μειωμένες σε σχέση με τον άνθρωπο³²⁷. Βέβαια είναι τόσο υποκειμενικά και

³²⁵ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 450.

³²⁶ Darshana Narayanan, ό.π.

³²⁷ Yuval Noah Harari, *Homo Deus*, ό.π., σ. 384.

ποικιλόμορφα τα ανθρώπινα συναισθήματα, ώστε οι οποιεσδήποτε βιομετρικές καταγραφές και η συλλογή τους σε βάσεις δεδομένων δεν μπορούν να δώσουν ακριβή δεδομένα³²⁸. Όμως η μετατόπιση της αυθεντίας από τον άνθρωπο στον αλγόριθμο δεν παύει να είναι μία διαφαινόμενη πραγματικότητα, η οποία αποτελεί ισχυρό κλονισμό για τον άνθρωπο ως ύπαρξη. Ο σύγχρονος άνθρωπος θα χρειαστεί βαθειά ερείσματα για να αντέξει και σημαντικός σε αυτό είναι ο ρόλος της Εκκλησίας ως κοινότητας.

4.2.5 Η εκκλησιαστική κοινότητα

Η Εκκλησία δεν ζει με τη ζωή των μελών της, όπως άλλες κοινωνικές ομάδες, αλλά με τη ζωή του Χριστού. Και τα μέσα, διά των οποίων ρέει στην Εκκλησία η ζωή αυτή του Χριστού είναι τα εκκλησιαστικά Μυστήρια³²⁹. Αυτό συνιστά την διαφοροποίηση της Εκκλησίας από κάθε άλλη κοινωνική ομάδα. Η Εκκλησία έχει αναφορικότητα εκτός των δεδομένων του Κόσμου και της Ροής Δεδομένων, όπως την αντιλαμβάνονται οι νταταϊστές. Όσο ασφυκτικός και να γίνει ο κλοιός ακόμα και μιας ενδεχόμενης μαζικής επιτήρησης και συστηματικής προσπάθειας χειραγώγησης των ανθρώπων, η Εκκλησία προσανατολίζει τον άνθρωπο στο να γίνει σύσσωμος με τον Άδολο και Άδουλο Ιησού Χριστό.

Η ποιμαντική μέριμνα της Εκκλησίας, χωρίς να παραγνωρίζει τις πραγματικές ανάγκες του ανθρώπου στο χρόνο και στο περιβάλλον που αυτός ζει, δεν μπορεί να είναι, σε καμία περίπτωση, άνευ όρων υποταγή στα κοινωνικά δεδομένα και στους κοινωνικούς εξαναγκασμούς³³⁰. Η Εκκλησία ως κοινότητα είναι παραμυθία για τα μέλη της και η κάθε ενορία ως ζωντανό κύτταρο του Σώματος του Χριστού θα κληθεί ακόμα περισσότερο στο σύγχρονο κόσμο να στηρίζει τους ανθρώπους στο να επικοινωνούν αληθινά να συναισθάνονται βαθειά και να πράττουν υπεύθυνα ως Πρόσωπα. Και φυσικά αυτή η διαύγεια του χριστιανού επηρεάζει τον σύμπαντα κόσμο, καθώς ο εκκλησιαστικός άνθρωπος διακονεί το πρωτείο της αγάπης και την αλήθεια του,

³²⁸ Darshana Narayanan, ό.π.

³²⁹ Δημητρίου Κουτρομπή, *Η χάρις της θεολογίας* (Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1995), σ. 54.

³³⁰ Κωνσταντίνου Β. Σκουτέρη, *Ο άνθρωπος κατά τό λόγο της θείας οικονομίας*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=themata/contents.asp&main=diafora&file=2.2.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

αποδεχόμενος το απεριόριστο της Χάρης του Θεού σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη ανεξαρτήτως της όποιας θρησκευτικής ή κοινωνικής ταυτότητας³³¹.

Ο κάθε άνθρωπος βέβαια εξελίσσεται ως σχεσιακό υποκείμενο εντός συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων εντός των οποίων αναζητεί την ταυτότητα του και η Εκκλησία καταφάσκει στην ιστορικότητα αυτή του ανθρώπου³³². Για το λόγο αυτό η Εκκλησία θα ήταν αδιανόητο να αποτελέσει μία σέκτα αντιρρησιών των σύγχρονων τεχνολογικών εξελίξεων. Ο ρόλος της Εκκλησίας δεν είναι να σταθεί συντηρητικά και οπισθοδρομικά απέναντι στις ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις και τις κοινωνικές διεργασίες που αυτές συνεπάγονται. Ο ρόλος της Εκκλησίας είναι να σταθεί κριτικά και να ρίξει το δικό της αλλότριο φως πάνω στα φλέγοντα προβλήματα του σημερινού κόσμου, φανερώνοντας ένα ήθος αλλότριο, αυτό του αληθινού πιστού που ακολουθεί το Χριστό στη διακονία της αγάπης.

Οι νέες προκλήσεις στον χώρο της βιοτεχνολογίας και βιοϊατρικής φανερώνουν την αδυναμία οποιασδήποτε κοινωνικής ηθικής και πρακτικής, ως βιοηθικής και ως βιοδικαίου, να νοηματοδοτήσουν και όχι απλώς να διαχειριστούν τις κρίσιμες υπαρξιακές συνέπειες των τεχνολογικών εφαρμογών στη ζωή του ανθρώπου και της φύσης³³³. Κι ακριβώς σε αυτή τη βάση, είναι εξαιρετικής σημασίας ο τρόπος που βιώνει ο ορθόδοξος χριστιανός τη σχέση του με το Θεό, γιατί η σχέση αυτή μπορεί να νοηματοδοτήσει και να αναμορφώσει συνολικά τον τρόπο του σχετίζεσθαι σε όλα τα επίπεδα. Η σχέση του ορθόδοξου χριστιανού με το Θεό εξακτινώνεται στη σχέση του με τη φύση, το συνάνθρωπο, αλλά και με την εξουσία και τους φορείς της. Η αγάπη βαστά τον πιστό ελεύθερο απέναντι σε κάθε υποταγή, όπως κι αν επιβάλλεται μέσα από ιδεολογικοποιημένα γνωστικά σχήματα ή πρακτικές με θεσμικό χαρακτήρα που διεισδύουν στον κοινωνικό βίο. Ο ορθόδοξος πιστός δεν φοβάται τον τύραννο, αντιδρά στην αδικία και προασπίζεται τη δικαιοσύνη, υπηρετώντας το θέλημα του Θεού στη Γη.

³³¹ Θανάση Ν. Παπαθανασίου, *Η κοινότητα ως βρόχος. Η αποστολή της Εκκλησίας στη σκοτεινή πλευρά της σελήνης*, Ανάτυπο από τον τόμο "Πολιτισμός & Διαφορετικότητα. Εμείς και οι άλλοι", επιμέλεια Δημήτριος Γ. Μαγριπλής (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αντ. Σταμούλης, 2011), σ. 344.

³³² Το ίδιο, σελ. 345.

³³³ Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Από τη χρησιμοθηρική βελτίωση στην οντολογική νοηματοδότηση του βίου», Προλογικό στο αφιέρωμα «Βιοτεχνολογία και Βιοηθική», *Τνδικτος 14* (2001) σελ. 3-4.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Χαράρι στο έργο του αναλύει το ρόλο του Φαντασιακού στον άνθρωπο και το πόσο επηρεάζουν την Ιστορία και τη ζωή μας οι διάφορες φαντασιακές κατασκευές, όπως ιδεολογίες, θρησκείες, θεσμοί, κοινωνικές συμβάσεις. Η έννοια της θρησκείας βέβαια είναι διευρυμένη και περιλαμβάνει τα φαντασιακά συστήματα που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τον κόσμο, ενώ ταυτόχρονα τη διακρίνει από την έννοια της πνευματικότητας στη βάση μιας δυαλιστικής αντίληψης. Η ανάλυση του Χαράρι όμως δεν είναι μία στεία ιστορική ανάλυση του παρελθόντος, αλλά προσπαθεί να αναλύσει ποιες είναι οι φαντασιακές κατασκευές του παρόντος και πως αυτές φαίνεται να διαμορφώνουν ένα νέο ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, το οποίο μάλιστα δύναται πλέον να επηρεάσει και αυτή καθεαυτή την ανθρώπινη ύπαρξη, όπως τη γνωρίζουμε μέχρι τώρα.

Αναλύει το ρόλο των νέων αφηγημάτων του σύγχρονου κόσμου, του Νταταϊσμού και του Τεχνοανθρωπισμού, ο οποίος είναι πολυεπίπεδος και αφορά και στην κατανόηση του κόσμου ως μία αδιάκοπη Ροή Δεδομένων, αλλά και στη διαμόρφωση ενός νέου ανθρωπολογικού προτύπου, αυτό του «αναβαθμισμένου» ανθρώπου, ο οποίος θα υπερβεί τα όρια της ανθρώπινης φύσης, όπως τα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, και θα γίνει ουνεί «θεός», κατακτώντας την αθανασία και την ικανοποίηση όλων των αναγκών του. Ο Χαράρι προβάλλει μια αλγοριθμική κατανόηση της ανθρώπινης ύπαρξης, αμφισβητώντας την έννοια της ελεύθερης βούλησης και θέτοντας τον άνθρωπο αντιμέτωπο με μια Τεχνητή Νοημοσύνη που θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στις διαμορφούμενες κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Αυτό που απουσιάζει από τη θεώρηση του Χαράρι είναι ο Ελευθερωτής Χριστός και μια οντολογία του Προσώπου, η οποία θα έδινε οντολογικό βάρος στην έννοια της ανθρωπινότητας. Η ορθόδοξη θεολογία μέσα από τη θεμελιώδη διάκριση Κτιστού και Ακτίστου, όχι μόνο νοηματοδοτεί σταθερά την ανθρώπινη ύπαρξη προσανατολίζοντας στην αυθεντικότητά της, αλλά ταυτόχρονα δύναται να συμπεριλαμβάνει θεολογικά τα στοιχεία του κόσμου τούτου, ακόμα και την τεχνολογική μεταμόρφωση του Κτιστού και σε επίπεδο ακόμη αυτού του ίδιου του ανθρώπινου σώματος.

Συμπερίληψη βέβαια θεολογικά και επικαιροποίηση του θεολογικού διαλόγου δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση την αποδοχή από πλευράς της Εκκλησίας μιας δυστοπικής κοινωνικής πραγματικότητας, όπως την παρουσιάζει ως ενδεχόμενη ο

Χαράρι, με άνοδο μιας νέας τάξης «άχρηστων» σε οικονομικό και επαγγελματικό επίπεδο και με τους μετεξελιγμένους μηχανισμούς μαζικής επιτήρησης να συνθλίβουν ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Ο Χαράρι με αφορμή και τις παρατηρήσεις του σχετικά με την Πανδημία του Covid, αλλά και φαινόμενα στοχευμένης παραπληροφόρησης των πολιτών και προσπάθειας χειραγώγησης της κοινωνίας, επισημαίνει τους κινδύνους και ειδικά σε σχέση με τη χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης στο μέλλον. Η Εκκλησία λοιπόν είναι ανάγκη να εκπληρώσει περισσότερο παρά ποτέ στην αποστολή της και να αποτελέσει μια Κιβωτό Σωτηρίας και μάλιστα σε επίπεδο τοπικής εκκλησιαστικής κοινότητας να προσφέρει τα πνευματικά ερείσματα στο σύγχρονο άνθρωπο ενάντια στην αλλοτρίωσή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Yuval Noah Harari, *Sapiens: A brief History of Humankind* (London: Εκδόσεις Vintage, 2015).
- Του ιδίου, *Homo Deus: A brief history of tomorrow* (London: Εκδόσεις Vintage, 2017).
- Του ιδίου, *21 Lessons for the 21st Century* (London: Εκδόσεις Vintage, 2018).
- Του ιδίου, *Jewish Magic before the Rise of Kabbalah*, αγγλική μετάφραση Batya Stein (Detroit: Wayne State University Press, 2017).
- Του ιδίου, *Yuval Noah Harari on big data, Google and the end of free will*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ft.com/content/50bb4830-6a4c-11e6-ae5b-a7cc5dd5a28c> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Του ιδίου, *Yuval Noah Harari: the myth of freedom*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/books/2018/sep/14/yuval-noah-harari-the-new-threat-to-liberal-democracy> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Του ιδίου, *Why Technology Favors Tyranny*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/10/yuval-noah-harari-technology-tyranny/568330/> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Του ιδίου, *50 years after Stonewall: Yuval Noah Harari on the new threats to LGBT rights*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/books/2019/jun/22/fifty-years-after-the-stonewall-riots-yuval-noah-harari->

[on-the-new-threats-to-lgbt-freedom](#) (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

Μαξίμος Ομολογητής,

«Πρὸς Μαρῖνον τὸν ὀσιώτατον πρεσβύτερον», στο *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, επιμέλεια έκδοσης J. P. Migne (Παρίσι – Montrouge: 1857- 1866), Τόμ. 91, στ. 9-286.

Μάξιμος Ομολογητής,

«Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου. Α΄ Σχόλια εἰς τὸ Περί θείων ὀνομάτων», στο *Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας. Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ασκητικῶν 14ΣΤ΄* (Θεσσαλονίκη: Πατερικὲς Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», 1993), σ. 14-381.

Ιγνάτιος Αντιοχείας,

«Πρὸς Φιλαδελφεῖς», στο *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, επιμέλεια έκδοσης J. P. Migne (Παρίσι – Montrouge: 1857- 1866), Τόμ. 5, στ. 607-708.

Εγκύκλιος τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῃς Συνόδου (Κρήτη, 2016), στο διαδικτυακό

τόπο: http://panorthodoxcemes.blogspot.gr/2016/06/blog-post_504.html (ημερομηνία ανάκτησης 11-11-2023).

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΑ

Βασιλειάδης Πέτρος,

Παύλος, Τομές στη θεολογία του (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, 2004).

Βλάχος Ιερόθεος,

Ναυπάκτου κ. Ιεροθέου: Ἡ «ἐλευθερία τῆς βούλησης-θέλησης τοῦ προσώπου» κατὰ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν πατερικὴ θεολογία, στο δικτυακό τόπο:

<https://www.parembasis.gr/index.php/el/menu-teyxos-195/692-2012-195-15> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).

- Βογιατζής Δημήτριος, *Παρουσίαση και σχόλια στο έργο του Γρηγορίου Νύσσης "Περί κατασκευής του ανθρώπου", στο διαδικτυακό τόπο:*
https://agogi59.blogspot.com/2013/01/blog-post_16.html?m=1 (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Γιαννουλάτος Αναστάσιος, *Τχνη από την αναζήτηση του υπερβατικού* (Αθήνα: Εκδόσεις Ακρίτας, 2006).
- Ζηζιούλας Ιωάννης, «Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού (α' μέρος)», *Σύναξη 49* (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 1994).
- Του ιδίου, «Χριστολογία και Ύπαρξη. Η Διαλεκτική κτιστού-ακτίστου και το δόγμα της Χαλκηδόνας», *Σύναξη 2* (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 1982).
- Θεοδώρου Ανδρέας, *Η οντολογική αναμαρτησία του Ιησού*, στο δικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2015/03/i-ontologiki-anamartisia-tou-iisou/> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Καζαντζάκης Νίκος, *Ασκητική, Ε' Έκδοση* (Αθήνα: Εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, 1971).
- Καραβιδόπουλος Ιωάννης, *Ο απόστολος Παύλος και η ελληνική κοινωνία. Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον*, στο δικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2012/05/o-apostolos-pavlos-ke-i-elliniki-kin/> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Καστοριάδης Κορνήλιος, *Η Φανταστική Θέσμιση της Κοινωνίας*, ελλ. μετάφραση Σωτήρης Χαλικιάς, Γιούλη Σπαντιδάκη και Κώστας Σπαντιδάκης (Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1978).
- Του ιδίου, *Η Άνοδος της Ασημαντότητας*, ελλ. μετάφραση Κώστας Κουρεμένος (Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία, 2000).
- Του ιδίου, *Κοινωνική δημιουργία και πολιτική* (συνέντευξη, ελλ. μετάφραση Σπύρος Γεωργαντάς, 1980), στο διαδικτυακό τόπο:

- www.respublica.gr/2015/01/post/social-creation-and-politics (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Του ιδίου, *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, 2η έκδ. αναθεωρημένη (Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον/Βιβλία, 2000).
- Κιουπκιολής Αλέξανδρος, *Ιοί της βιοεξουσίας & αντι-ηγεμονικές εναλλακτικές μιας δημοκρατίας των κοινών*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.enainstitute.org/%CE%B9%CE%BF%CE%AF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B2%CE%B9%CE%BF%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9-%CE%B7%CE%B3%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%B5/> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Κουτρομπής Δημήτριος, *Η χάρις της θεολογίας* (Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1995).
- Ματσούκας Νικόλαος, *Δογματική και συμβολική θεολογία. Τόμος Β΄. Έκθεση της ορθόδοξης πίστης* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, 1985).
- Μελισσάρης Αθανάσιος Γ., «Η Ορθοδοξία και η κατάφαση του ανθρώπινου προσώπου», στο π. Α. Αυγουστίδης, Κ. Ζορμπάς, π. Β. Θερμός, Ν. Κοκοσαλάκης, Α. Μελισσάρης, Χρ. Τερέζης, *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Τόμος Β΄ Η Ορθοδοξία απέναντι στα Θέματα της Εποχής μας* (Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008).
- Μπάτου Χρύσα, *Big Data: όταν ο άνθρωπος γίνεται “εμπόρευμα”*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.maxmag.gr/psychologia/big-data-otan-o-anthropos-ginetai-quot-emporeυμα-quot/> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Μπολιάκη Ελένη, *Εκδήλωση για τον Εορτασμό των Τριών Ιεραρχών και της Ελληνικής Παιδείας* (Διοργανωτής: Ελληνικό

- Ανοικτό Πανεπιστήμιο), στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.youtube.com/watch?v=mvyKoNWNlJY&t=1519s> 19'41''-25'09'' (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).
- Νέλλας Παναγιώτης, «Λύτρωση ή θέωση; Το ερώτημα του Άνσελμου “Γιατί ο Θεός έγινε άνθρωπος” και ο Νικόλαος Καβάσιλας», *Σύναξη 6* (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη, 1983).
- Πανταζόπουλος Γιάννης, *Ο Jared Diamond στη LiFO: «Οι κοινωνίες έχουν αυτοκαταστραφεί και συνεχίζουν να αυτοκαταστρέφονται»*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.lifo.gr/culture/vivlio/o-jared-diamond-sti-lifo-oi-koinonies-ehoyn-aytokatastrafei-kai-synehizoyn-na> (ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024).
- Παπαθανασίου Θανάσης Ν., «ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΞΩ ΑΠΟ ‘ΔΩ» Η ‘ΜΙΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΞΑΠΟΔΩ;» *Δοκιμές για τη συνδιάλεξη Φυσικών και Θεολόγων*, Ανάτυπο από τον Χαριστήριο Τόμο, «Φίορα Τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β΄ Συνετό» (Ζάκυνθος: Εκδόσεις Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την Έκδοση Τιμητικού Τόμου, 2009), σ. 769-788.
- Του ιδίου, «Θεός, Ο Μέγας Συγγραφέας και Μέγας Ειδικός της Πληροφορικής», στο *Διάλογος: «Σπουδές στη Θεολογία». Επιστημονική Επιθεώρηση του Προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»* (Πάτρα: Έκδοση Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008), σ. 331-337.
- Του ιδίου, *Απ-ανθρωποποίηση; Η «μεγάλη επανεκκίνηση» και το παιχνιδιάρικο «απο-»*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://edromos.gr/ap-anthropoioisi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Του ιδίου, *Η κοινότητα ως βρόχος. Η αποστολή της Εκκλησίας στη σκοτεινή πλευρά της σελήνης*, Ανάτυπο από τον τόμο "Πολιτισμός & Διαφορετικότητα. Εμείς και οι

- άλλοι", επιμέλεια Δημήτριος Γ. Μαγριπλής
(Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αντ. Σταμούλης, 2011), σ.
333-352.
- Του ιδίου, «"Μακριά απ' την παρουσία σου πού να φύγω;"
(Ψαλμ. 139: 7). Μια Ορθόδοξη κατάφαση της
δράσης του Θεού έξω από τα κανονικά όρια της
Εκκλησίας», *Σύναξη* 120 (Αθήνα: Εκδόσεις Σύναξη,
2011).
- Παπαπέτρου Κωνσταντίνος Ε., *Πίστη και Γνώση, Ανάπτυπο από τον 27ο Τόμο*
"Επίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών". Περίοδος
από 1.9.1982 έως 18.5.1983. Πρωτανεία Σπ.
Μουλόπουλου (Αθήνα, 1987).
- Παπασωτηρίου Γιώργος Χ., *Αγκάμπεν: Είμαστε «γυμνοί» απέναντι στην εξουσία,*
στο διαδικτυακό τόπο:
<http://artinews.gr/%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%AC%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%BD-%CE%B3%CF%85%CE%BC%CE%BD%CE%BF%CE%AF-%CE%B1%CF%80%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CE%BE%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%AF%CE%B1.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Παπαγελά Αλέξη, *Συνέντευξη του Γουβάλ Νοά Χαράρι στην «Κ» | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.youtube.com/watch?v=RSM6sEGrYns> 19'05''-19'51'' (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).
- Σεκέρης Ηλίας, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας και η ενθήκευση της οικονομίας*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.aftoleksi.gr/2023/06/29/h-fantasiaki-thesmi-tis-koinonias-enthikeysi-tis-oikonomias/>
(ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

- Σκουτέρης Κωνσταντίνος Β., *Ὁ ἄνθρωπος κατά τό λόγο τῆς θείας οἰκονομίας*, στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=themata/content.s.asp&main=diafora&file=2.2.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Σωκιαλίδης Δημήτρης, *Το φαινόμενο Χαράρι*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oanagnostis.gr/to-fainomeno-charari-toy-dimitri-sokialidi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Τάσης Θεοφάνης, *Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης* (Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 2021).
- Τερέζης Χρήστος, «*Η Ορθοδοξία και ο σεβασμός της ανθρώπινης προσωπικότητας*», στο π. Α. Αυγουστίδης, Κ. Ζορμπάς, π. Β. Θερμός, Ν. Κοκοσαλάκης, Α. Μελισσάρης, Χρ. Τερέζης, *Η Ορθοδοξία ως Πολιτιστικό Επίτευγμα και τα Προβλήματα του Σύγχρονου Ανθρώπου. Τόμος Β΄ Η Ορθοδοξία απέναντι στα Θέματα της Εποχής μας* (Πάτρα: Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, 2008).
- Χαν Μπιουνγκ-Τσουλ, *Η κοινωνία της παρηγοριάς. Ο πόνος σήμερα*, ελλ. μετάφραση Βασίλης Τσαλής (Αθήνα: Εκδόσεις Opera, 2021).

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

- Adams Tim, *Yuval Noah Harari: 'We are quickly acquiring powers that were always thought to be divine'*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2016/aug/27/yuval-noah-harari-we-are-quickly-acquiring->

- [powers-that-were-always-thought-to-be-divine](#)
(ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024).
- Balibar Étienne , *Ο φόβος των μαζών. Σπινόζα, Μαρξ, Φουκώ*, ελλ. μετ. Τάσος Μπέτζελος (Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 2010).
- Baytaş Mehmet Aydın, *Religion for Machines: Humanism and Dataism as Perspectives on the Design of Machine Learning Systems*, στο διαδικτυακό τόπο:
https://www.researchgate.net/publication/332445432_Religion_for_Machines_Humanism_and_Dataism_as_Perspectives_on_the_Design_of_Machine_Learning_Systems (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Boliaki Eleni, *Ancient Greek drama, postmodern psychoanalysis and fundamental ambiguity: Euripides and Lacan* (New York: Εκδόσεις Syracuse University, 2000).
- Cadwalladr Carole και Graham-Harrison Emma, *Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>
(ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Collins Brian J., *Books: Sapiens by Yuval Noah Harari. Brian J. Collins critiques Yuval Noah Harari's ethical and political incoherence*, στο διαδικτυακό τόπο:
https://philosophynow.org/issues/154/Sapiens_by_Yuval_Noah_Harari (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Cooper Alex, *Majority of Russians believe gays conspiring to destroy country's values, poll finds*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.nbcnews.com/feature/nbc-out/majority-russians-believe-gays-conspiring-destroy-country-s-values-poll-n905196> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

- de Grey Aubrey και Rae Michael, *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs That Could Reverse Human Aging in Our Lifetime* (New York: Εκδόσεις St. Martin's Press, 2008).
- Dews Peters, *Imagination and the Symbolic: Castoriadis and Lacan* στο διαδικτυακό τόπο: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/1467-8675.00300> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Diamond Jared, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, (New York: Εκδόσεις W.W.Norton & Co. Inc. 1997).
- Döpfner Mathias, *Author and historian Yuval Noah Harari discusses the battle against fake news, the challenges facing democracy worldwide, and the biggest threat facing humanity in the next 100 years*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.businessinsider.com/yuval-noah-harari-interview-21-lessons-forthe-21stcentury-author-2018-10> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).
- Elovitz Paul H., *How Do You Define Psychohistory?*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://psychohistoryforum.com/definitions-of-psychohistory/> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).
- Ferrando Francesca, *Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations*, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.researchgate.net/publication/304333989_Posthumanism_Transhumanism_Antihumanism_Metahumanism_and_New_Materialisms_Differences_and_Relations (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Fuchsman Ken, «History and Psychohistory», στο *The Journal of Psychohistory* 43(4) (New York: Εκδόσεις Lloyd deMause, 2016), σ. 302-308.

- Gabbai Arik, *What Makes Humans Different? Fiction and Cooperation*, στο διαδικτυακό τόπο:
https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/what-makes-humans-different-fiction-and-cooperation-180953986/?fbclid=IwAR0Z3CGpTCkguDYRoB8SYu-VHXZZC6_8pwCNpOBnX4TRc9PPuJYpn7EYYGk
(ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Gleiser Marcelo, *Biometric Data And The Rise Of Digital Dictatorship*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.npr.org/sections/13.7/2018/02/28/589477976/biometric-data-and-the-rise-of-digital-dictatorship?t=1641678165050> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Glenn Sigrid S., «Contingencies and metacontingencies: Toward a synthesis of behavior analysis and cultural materialism», *The Behavior Analyst*, 11(2), 161-179 στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2741963/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Grallet Guillaume και Pons Héloïse, *Yuval Noah Harari (Sapiens) versus Yann Le Cun (Meta) on artificial intelligence*, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.lepoint.fr/sciences-nature/yuval-harari-sapiens-versus-yann-le-cun-meta-on-artificial-intelligence-11-05-2023-2519782_1924.php#11 (ημερομηνία ανάκτησης: 12-03-2024).
- Gunter Joel, *China has created a dystopian hellscape in Xinjiang, Amnesty report says*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.bbc.com/news/world-asia-china-57386625> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Kavenna Joanna, *Shoshana Zuboff: 'Surveillance capitalism is an assault on human autonomy'*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.theguardian.com/books/2019/oct/04/sho>

- [shana-zuboff-surveillance-capitalism-assault-human-automomy-digital-privacy](#) (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Kim Bohyun, *The Peril of 'Data-ism'*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.infoday.com/OnlineSearcher/Articles/Technology-and-Power/The-Peril-of-Dataism-135012.shtml> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Kurzweil Ray, *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology* (New York: Εκδόσεις Viking, 2005).
- Larsen Mads, Memory as tyranny: A dataist argument for posthuman interconnectivity in *Humans and Real Humans*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1750698020982062?icid=int.sj-abstract.citing-articles.3> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Leib Mark E., *A Nihilist Testament Yuval Noah Harari, celebrated adversary of the sacred and good*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.commentary.org/articles/mark-leib/yuval-noah-hararia-nihilist-testament/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Llanos Joaquim González, *Yuval Noah Harari and the future of religion in the 21st century*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://omnesmag.com/en/newsroom/cultura/yuval-noah-harari-and-the-future-of-religion-in-the-twentieth-century/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Marchese David, *Yuval Noah Harari Believes This Simple Story Can Save The Planet*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.nytimes.com/interactive/2021/11/08/magazine/yuval-noah-harari-interview.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Του ιδίου, *Yuval Noah Harari has a theory about gender debates. 'It's about what we can do with technology to change the human body and brain and mind.'*, στο

διαδικτυακό τόπο: <https://go-gale-com.e.bibl.liu.se/ps/i.do?p=LitRC&u=link&id=GAL E%7CA682339224&v=2.1&it=r&sid=ebsco&aty=ip>
(ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

- McDermott Rose, Tingley Dustin, Cowden Jonathan, Frazzetto Giovanni και Johnson Dominic D. P., *Monoamine oxidase A gene (MAOA) predicts behavioral aggression following provocation*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pnas.org/doi/full/10.1073/pnas.0808376106> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- McGrath Jenny, *How the mystery of electricity helped 18-year-old Mary Shelley create 'Frankenstein'*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.businessinsider.com/mary-shelley-frankenstein-electricity-experiments-galvanism-2024-2> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Mészáros István, «Η φύση του ιστορικού ντετερμινισμού», στο *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού* 37 (Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ, 1999) σ. 27-46.
- Mlodinow Leonard, *ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΤΩΦΛΙ: Το Νέο Ασυνείδητο και τι μας διδάσκει*, ελλ. μετάφραση Έλσα Βιδάλη (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019).
- Narayanan Darshana, *The Dangerous Populist Science of Yuval Noah Harari*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.currentaffairs.org/2022/07/the-dangerous-populist-science-of-yuval-noah-harari> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Parker Ian, *Yuval Noah Harari's History of Everyone, Ever*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.newyorker.com/magazine/2020/02/17/yuval-noah-harari-gives-the-really-big-picture> (ημερομηνία ανάκτησης: 01-02-2024).
- Parkison Samuel, *Homo Deus: A Review*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://samuelparkison.wordpress.com/2019/10/31/ho>

- [mo-deus-a-review/](#) (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).
- Pető Zoltán, *Yuval Noah Harari's Sapiens from a Conservative Viewpoint*, στο διαδικτυακό τόπο:<https://www.hungarianconservative.com/articles/philosophy/yuval-noah-harari-sapiens-review-conservative/> (ημερομηνία ανάκτησης: 22-02-2024).
- Popper Karl R., *The poverty of historicism* (London: Εκδόσεις Routledge & Kegan Paul, 1957).
- Roth Andrew, *Chechnya: two dead and dozens held in LGBT purge, say activists*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.theguardian.com/world/2019/jan/14/chechnya-two-dead-and-dozens-held-in-lgbt-purge-reports> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Sample Ian, *AI will create 'useless class' of human, predicts bestselling historian*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.theguardian.com/technology/2016/may/20/silicon-assassins-condemn-humans-life-useless-artificial-intelligence> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Spinney Laura, *Is evil a disease? ISIS and the neuroscience of brutality*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.newscientist.com/article/mg22830471-000-is-evil-a-disease-isis-and-the-neuroscience-of-brutality/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).
- Strawn George, *IT, Unemployment and Ideology*, στο διαδικτυακό τόπο:<https://ieeexplore.ieee.org/document/7945215> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).
- Taylor Mark C., *After The Human. The increasingly symbiotic relationship between humans and technology signals a new era in the evolution of life on Earth*, στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.noemamag.com/after-the-human/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04-03-2024).

Wong Julia Carrie,

The Cambridge Analytica scandal changed the world – but it didn't change Facebook, στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/17/the-cambridge-analytica-scandal-changed-the-world-but-it-didnt-change-facebook> (ημερομηνία ανάκτησης: 26-03-2024).

Yamawaki Takeshi και Watanabe Junki,

INTERVIEW/ Yuval Noah Harari:

Mankind still has time to stop rule by computer algorithms στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.asahi.com/ajw/articles/13059294> (ημερομηνία ανάκτησης: 10-02-2024).

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.